

**AZƏƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏƏRBAYCAN DÖVL ƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əliyev Tamerlan Rafail oğlu

**“Dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılmasında maliyyə nəzarətinin rolu və
onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin sifri və adı: İİM 060403 “Mal iyyə”

İxtisasın adı: “Mal iyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:
i.f.d. Hüseynov A.A.

Magistr proqramının rəhbəri:
prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:
i.e.d. Ələkbərov Ə. Ə.

BAKİ - 2016

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ

Fəsil I. Dövlət bütəcəsinin iqtisadi mahiyyəti və dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasının nəzəri aspektləri.

1.1. Dövlət bütəcəsinin sosial-iqtisadi məzmunu

1.2. Dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasının nəzəri əsasları

1.3. Dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasında maliyyə nəzarətinin rolu

Fəsil II. Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasının mövcud durumu, onun təhlili və qiymətləndirilməsi.

2.1. Dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasının müasir vəziyyəti

2.2. Dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılması prosesində maliyyə nəzarəti səmərəliliyinin təhlili

2.3. Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar

Fəsil III. Azərbaycanda dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasına maliyyə nəzarətinin effektivliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və effektivliyinin artırılması

3.2. Dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilmə istiqaməti.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

РЕЗИЮМЕ

SUMMARY

REFERAT

G İ R İ S

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən və yeni iqtisadi sistemə, bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra iqtisadiyyatda islahatlar aparılmış, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində olduğu kimi dövlət inə əsas maliyyə planı olan dövlət büdcəsi yenidən işlənilib hazırlanmışdır.

Azərbaycan gənc bir ölkə olduğundan yuxarıda qeyd etdiyim sahələrdə daim təkmilləşməyə ehtiyac duyur buna görə də hesab edirəm ki, dissertasiya işinin mövzusu dövrümüz üçün aktual məsələdir və yaxın gələcəkdə də respublikamızda ən aktual iqtisadi məsələlərdən biri olaraq qalacaqdır. Dövlət büdcəsi haqqında danışarkən onun formalaşma mənbələri, xərclərinin istiqamətləri haqqında danışmaq qeyri-mümkün olardı. Büdcənin gəlirləri, eyni zamanda gəlirlərlə xərclər arasındakı balans nə qədər mükəmməl olsa dövlət bir o qədər qüdrətli hesab olunur. Dövlət inə iqtisadi gücü onun büdcəsində əks olunur. Büdcənin proqnozlaşdırılması, onun üzərində maliyyə nəzarəti hər bir dövlət üçün ən mühüm məsələlərdəndir.

Tədqiqatın predmeti rolunda büdcənin proqnozlaşdırılması aləti kimi xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bazar iqtisadiyyatının subyektləri arasında maliyyə-büdcə münasibətlərinin məcmusu çıxış edir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə vəsaitlərinin rəşional istifadəsinin təmin edilməsi, o cümlədən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasının müasir sisteminin və dövlət büdcəsindən xərclərin həyata keçirilməsinə maliyyə nəzarətinin təmin edilməsidir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılması və təhlili istiqamətlərini tədqiq edərək dissertasiya işində işıqlandırmaqdan ibarət olmuşdur. Tədqiqatın əsas vəzifələri istiqamətində dissertasiya mövzusunun adı müəyənəşdirildikdən sonra müxtəlif istiqamətlər üzrə ardıcıl işlər görülmüş, Elmi-Tədqiqat və Elmi-Pedaqoji Təcrübə dövründə,

Referatların işlənilməsi və s. istiqamətdə lazımi təcrübəyə yiyələnmiş, bir müddət ərzində sırf magistr dissertasiyasının tam tədqiqatının aparılması və yazılması istiqamətində ardıcıl olaraq vacib işlər görmüş, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyindən lazımi hesabat və məlumatları, Azərbaycan Respublikasının illik dövlət büdcəsi haqqında qanunları və bütçə sistemində aid olan digər müvafiq normativ hüquqi aktları və bu mövzuya aid digər əlavələri əldə etmişəm. Belə ki, dissertasiya işində tədqiqat vəzifələri kimi aşağıdakıları nəzərdə tutmuşam:

- müasir şəraitdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin səliyyəsinin qiymətləndirilməsini aparmaq və son dövrlərdə bas verən meyllərin analitik təhlilini vermək;

- müasir iqtisadi şəraitdə nəzarət mexanizminin və onun vacib tərkib hissəsi olan maliyyə nəzarətinin formalaşması prinsipləri, şərtləri və rolunun nəzəri-metodoloji məsələlərinin elmi araşdırılması və bu istiqamətdə təklif və tövsiyələr hazırlamaq;

- maliyyə nəzarətinin əsasən dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılmasına nəzarəti sisteminin qabaqcıl dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı əsasında təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması istiqamətində elmi təkliflər və tövsiyələr hazırlamaq.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənilməsi baxımından tədqiqat və internet resursları ətrafında səmərəli iş metodologiyası istiqamətində işlər görülmüş, mövzuya dair iqtisadi elminin klassiklərinin, xarici və Azərbaycan alimlərinin işlərindən, xarici ölkələrin təcrübəsindən, Azərbaycan Respublikasının illik dövlət büdcəsinin icrası haqqında qanunlardan, bütçə sistemində aid olan müvafiq normativ hüquqi aktlardan, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin müvafiq hesabatlarından və ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan digər vacib vəsaitlərə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- dövlət büdcəsi proqnozlaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilmişdir;
- bütçə proqnozlaşdırılmasına nəzarət proseduru təhlil olunmuşdur.

- b üdcəyə ödəni slərin düzgün və vaxtında daxil olmasının, b üdcə səffaflığının təmin edilməsi;
- həmçinin dövl ət vəsai lərinin daha elastik manevr edilməsini təmin edilməsi
- proqnozlardan istifadə olunması və onun b üdcə layihələrinə tətbiq edilməsi qaydalan öyrənilmi sdir.
- 2011-2015 illər üzrə b üdcə proqnozla sdınlması layihələri təhlil olunmu sdur.
- b üdcə proqnozlasdınlması zamanı b üdcə və mal i yyə nəzarətnin rolu aydınla sdınlmı sdır.
- Dövl ət b üdcəsinin proqnozla sdınlmasına mal i yyə nəzarəti apanlmasına və təkmillə sdirilməsi istiqamətlərinə dair təkliflər verilmi sdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktiki nəticələri dövl ət b üdcəsinin proqnozla sdınlması və b üdcə layihələrinin tərtib olunmasında tədqiqat xarakterli məlumat toplanılmasında, dövl ət mal i yyə nəzarəti mexanizminin b üdcə prosesinə tətbiq olunmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya isinin strukturu. Magistr dissertasiyası giri s, üç fəsil və nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarət olaraq 97 səhifə həcmində yerinə yetirilmi sdir.

İlk fəsil dövl ət b üdcəsinin sosial-igtisadi mahiyyətinə və b üdcə proqnozla sdınlmasının nəzəri aspektlərinə həsr olunmu sdur. Bu fəsildə göz önünə çıxanlan əsas tədqiqat hədəfləri dövl ət b üdcəsinin məzmununa elmi-nəzəri baxı slann tədiqiqi və b üdcə proqnozla sdınlması və ümumi dövl ət mal i yyə nəzarəti haqqında nəzəri-metodoloji bazanın öyrənilməsindən bəhs olunmu sdur.

II fəsildə Azərbaycan Respublikasında b üdcə proqnozla sdınlmasının mövcud durumu və onun təhlilindən danı sılmı sdır. Belə ki, bu fəsildə isə b üdcə proqnozla sdınlmasına mal i yyə nəzarəti orqanlan, onlann vəzifə funksiyalan, b üdcə proqnozla sdınlması və ona nəzarətin mövcud durumunun qiymətləndirilməsinə mühim önəm verilmi sdir.

Son fəsildə Azərbaycanada b üdcə proqnozla sdınlmasına mal i yyə nəzarətnin təkmillə sdirilməsi istiqamətləri və effektivliyinin artırılması yolları nəzərdən keçirilmə sdir.

Dissertasiya i sinin yekununda Nəticə və təkliflər verilmiş, istifadə olunmuş ədəbiyyatlar göstərilmişdir.

Fəsil I. Dövlət b üdcəsinin iqtisadi mahiyyəti və dövlət b üdcəsi proqnozlaşdırılmasının nəzəri aspektləri.

1.1. Dövlət b üdcəsinin sosial-iqtisadi məzmunu.

Büdcə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünü idarə etmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan valyuta vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir. [5] Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində vasitələrdən biri maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan b üdcə sistemidir. B üdcə dövlətin sosial siyasətini, dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirmək üçün əsas maliyyə mənbəyi olub, ümumi daxili məhsulun bölgüsünü sürülməsini təşkil edir. B üdcə maliyyə münasibətlərinin özündə əks etdirən tarixi iqtisadi kateqoriyadır. Göründüyü kimi b üdcə dövlətin idarə edilməsində müstəsna rolə malikdir. Buna görə də, Hər hansı dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan b üdcə sistemi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır.

Maliyyə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticəsində dövlətin və ayn-ayn təsərrüfat subyektlərinin valyuta vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan valyuta münasibətlərini əks etdirir. B üdcə ölkənin maliyyə sisteminin mərkəzi həlqəsi olduğuna görə maliyyə kateqoriyasına aiddir. Hər hansı keyfiyyət cəhətlərini özündə əks etdirir. Deməli, maliyyə daha geniş əhatə dairəsi olan valyuta münasibətləri sistemini özündə əks etdirir. Bu prosesdə dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar arasında, dövlətlə əhali arasında maliyyə münasibətləri meydana gəlir.

Dövlət b üdcəsi isə dövlətin mərkəzləşdirilmiş valyuta vəsaiti fondunun yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan valyuta münasibətləri sistemi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində dövlətin mərkəzləşdirilmiş və sərəncamına daxil olan valyuta vəsaiti fondunun yaranması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar olan valyuta münasibətlərini əks etdirir. Bu prosesdə həm dövlətin

fondu yaranır, həm də həmin valyuta vəsaiti fondu dövl ətin ümumi xərclərinin ödəni məsinə, cəmiyyətin bir çox ehtiyaclarının, müdafiə, sosial, idarəetmə və s. ehtiyaclarının ödəni məsinə istifadə olunur.[11]

Bir sıra halarda «b üdcə» termini məqsədəuyğun şəkildə dövl ət hakimiyyəti orqanlarını məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün mal i yyə təminatı kimi formalaşması kimi xarakterizə olunur. Bu cür xarakterizə daha konkret və məqsədəuyğundur. Dövl ət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün lazım olan mal i yyə vəsaiti dövl ət b üdcəsinin və onun Hər hansı həlqələrinin formalaşmasını və istifadə olunmasını ifadə edir. Ona görə ki, həm mərkəzi, həm də yerli hakimiyyəti orqanları cəmiyyətin ümumi ehtiyaclarının ödəni məsinə xidmət edirlər.

Burada elə cəhətləri də aydınlaşdırmaq lazım gəlir ki, «b üdcə» həm mal i yyə münasibətlərini, həm dövl ətin mərkəzləşdirilmiş valyuta vəsaiti fondunun yaranması və istifadə olunması formasını, həm də dövl ətin əsas mal i yyə planı olması anlayışlarını özündə birləşdirir. Dövl ət b üdcəsi də iqtisadi kateqoriya olaraq müəyyən funksiyaların yerinə yetirir və bu funksiyaların məzmununu açmaqla «b üdcənin» dövl ət b üdcəsinin sosial-iqtisadi məzmununu aydınlaşdırmaq olar. Hər bir iqtisadi kateqoriyanın mahiyyəti bildiyimiz kimi, onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla ifadə olunur. Bir çox iqtisadçı alimlər bu və ya digər iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətini açarkən onun yerinə yetirdiyi funksiyaların əsas meyar olduğunu göstərirlər. B üdcə kateqoriyası da geniş ictimai münasibətlər sistemini əks etdirməyinə görə mal i yyəyə aid olan Hər hansı funksiyaların özündə əks etdirir. Lakin b üdcənin spesifik cəhətlərini də ümumi mal i yyə münasibətlərindən ayırmaq olar. Belə ki, ən əvvəl b üdcəyə mal i yyə münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi baxmalıyıq, ikinci, b üdcə mal i yyə planı kimi səciyyələnməlidir, üçüncü, b üdcə mərkəzləşdirilmiş valyuta vəsaiti fondudur. Bu cür xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla görürük ki, b üdcə kateqoriyası müəyyən konkret istiqamətlər üzrə xarakterizə olunur. Bunlar aşağıdakılardır: [11]

- 1) b üdcə fondunun yaranması (b üdcənin gəlirlərinin əmələ gəlməsi)
- 2) b üdcə fondunun istifadəsi (b üdcə xərclərinin mal i yyəyə sifarişləndirilməsi)

3) b üdcənin qəl irləri və xərclərinin formala sması üzərində nəzarət.

Birinci funksiyanı, qəl irlərin yaranması ilə yerinə yetirir. Təsər rüfat təşkilatlanandan (hüquqi şəxslərdən, fiziki şəxslərdən) vergilərin daxil olması, istiqrazlann reala sması, dövlət əmlakına misaldır. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, b üdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi ümumi daxili məhsulun ilkin bölgüsü zamanı yaranan təsər rüfat subyektlərinin valyuta vəsaiti fondlandır. Bunlara aiddir: [18]

- 1) işçilərin əmək haqqı fondu
- 2) sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəət
- 3) qeyri-müzdli işçilərin əmək haqqı fondu
- 4) torpaq sahiblərinin rent qəl irləri
- 5) ssuda fondunun faizi (banklann mənfəti)

B üdcənin gəlirlərinin bu cür ümumi sxemi, əlbəttə, daimi deyil, konkret iqtisadi-ictimai şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Bu zaman istehsalçıların ümumi mənafeyi nəzərə alınır və buna görə də b üdcə ölkənin Hər hansı iqtisadi sisteminin inkişaf mənafeyi nəzərə alınmaqla iqtisadi proseslərin nizamlanmasına təsir göstərir. Məlumdur ki, dövlət cəmiyyət miqyasında ümumi təsər rüfat subyekt kimi çıxış edir.

B üdcənin xərcləri də onun qəl irləri kimi müəyyən şərtlərə əsaslanır. İqtisadi və siyasi vəziyyət dəyişəndə, b üdcə xərcləri hərbi, sosial, iqtisadi-siyasi məqsədlərin mənafeyinə uyğun dəyişir. Lakin gəlirlərə nisbətən xərclərin istiqamətinin, quruluşunun dəyişməsi daha çevikdir. Belə ki, b üdcənin xərclərinin hərbi və sosial məqsədlərə bölünməsi nisbətləri ayn-ayn halarda dəyişə bilər.

Beləliklə, b üdcənin məzmununu sosial-iqtisadi xərclərinin qəl irləri və tərkibi ilə və quruluşunu müəyyən olunur.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət B üdcəsinin əsas göstəriciləri

İllər	B üdcə qəbirləri, mln. manat	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	B üdcə xərcləri, mln. manat	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	B üdcə kəsiri(-) profisiti(+)	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %
2005	2 055,2	17,3	2 140,7	18,0	-85,5	-0,7
2006	3 881,2	21,9	3 789,7	21,4	91,5	0,5
2007	6 006,6	23,8	6 059,5	24,0	-52,9	-0,2
2008	10 762,0	26,8	10 680,0	26,6	82,0	0,2
2009	10 325,9	29,9	10 567,9	30,6	-242,0	-0,7
2010	11 402,5	27,4	11 766,0	28,3	-363,5	0,9
2011	15 700,7	31,4	15 394,7	30,7	306,0	0,6
2012	17 281,6	32,0	17 105,6	31,7	176,0	0,3
2013	19 494,6	33,8	19 143,5	33,2	351,1	0,6
2014	18 400,5	31,2	18 699,3	31,7	-298,8	-0,5
2015	12 066,3	29,7	12 158,4	29,9	-92,1	-0,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [22]

Mal iyyə Nazirliyinin dövlət b üdcəsinin icrasına dair məlumatına əsasən, 2015-ci il üzrə dövlət b üdcəsinin mədaxili 17153,2 mln. manat, xərcləri 17786,8 mln. manat olmuşdur. [21]

Gəlirlər - 2015-ci il üzrə dövlət b üdcəsinin mədaxili 19438,0 mln. manat proqnoza qarşı 17153,2 mln. manat və yaxud 88,2 faiz icra olunmuşdur.

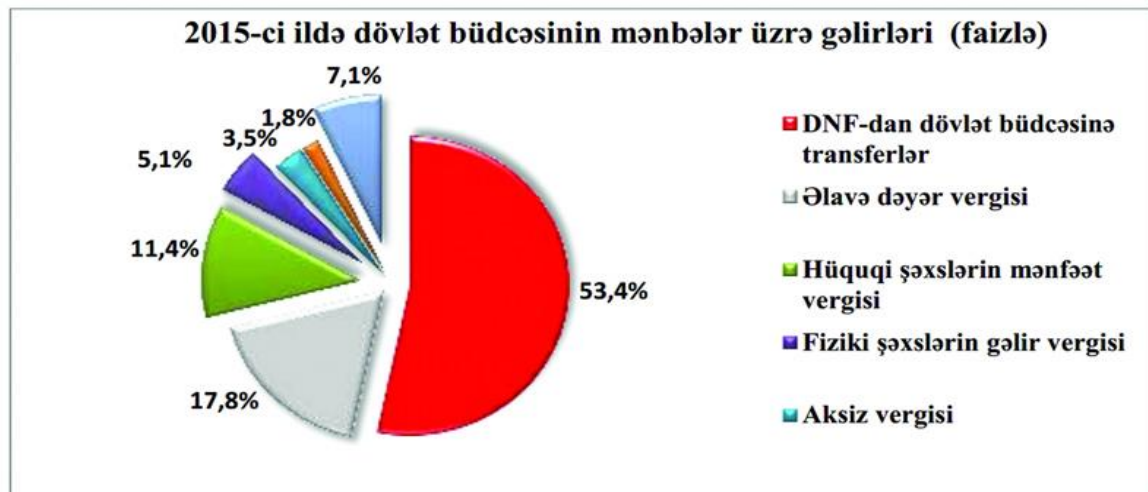
- Vergilər Nazirliyi tərəfindən mədaxil proqnozu 100,1 faiz icra edilməklə dövlət b üdcəsinə 7118,2 mln. manat vəsait təmin edilmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə 4,5 mln. manat və yaxud 0,1 faiz çoxdur. Həmin vəsaitin 70,5 faizi və yaxud 5018,3 mln. manatı qeyri-neft sektorundan daxilolmalann payına düşür ki, bu da 2014-cü ilə nisbətən 711,6 mln. manat və yaxud 16,5 faiz çoxdur.

- Dövlət Gömrük Komitəsi 2015-ci il üzrə proqnoza 100,1 faiz əməl edərək dövlət b üdcəsinə 1591,9 mln. manat vəsait təmin edilmisdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 5,4 faiz və yaxud 81,1 mln. manat çoxdur.

- 2015-ci ildə sair daxilolmalardan nəzərdə tutulan 48,0 mln. manata qarşı b üdcəyə 90,5 mln. manat və yaxud proqnoza nisbətən 2,0 dəfə çox vəsait daxil olmuşdur.

- Dövlət b üdcəsindən mal iyyələ sdirilən təskilatların ödənişli xidmətlərindən daxilolmaları 222,6 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 7,4 faiz və yaxud 15,3 mln. manat çoxdur.

- Neft Fondundan dövlət b üdcəsinə 8130,0 mln. manat vəsait transfert edilmisdir. [22]

Xərclər - 2015-ci ildə dövlət b üdcəsinin xərcləri 84,3 faiz və yaxud 17786,8 mln. manat icra edilmişdir. 2015-ci il ərzində dövlət b üdcəsi xərclərinin 10361,5 mln. manatı və yaxud 58,2 faizi cari xərclərə, 6720,9 mln. manatı və yaxud 37,8 faizi əsaslı xərclərə, 704,4 mln. manatı və yaxud 4,0 faizi dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmətlə bağlı xərclərə yönəldilmişdir. [21]

- Dövlət b üdcəsi xərclərinin 31,9 faizi və yaxud 5665,9 mln. manatı sosial təyinatlı xərclərin (əməyin ödəniş fondu, təqaüd və sosial müavinətlər, dərman və ərzaq xərcləri) mal iyyələ sdirilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 188,0 mln. manat və yaxud 3,4 faiz çoxdur.

- Funksional təsnifata uyğun olaraq 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə nəqliyyat və rabitə xərclərinə 35,4 faiz (31,2 mln. manat), ümumi dövlət xidmətləri xərclərinə 24,4 faiz (347,6 mln. manat), müdafiə xərclərinə 12,2 faiz (184,7 mln. manat), iqtisadi fəaliyyətlə bağlı xərclərə 10,2 faiz (31,4 mln. manat), kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinə 8,5 faiz (42,9 mln. manat), səhiyyə xərclərinə 6,4 faiz (42,9 mln. manat), təhsil xərclərinə 3,3 faiz (51,3 mln. manat), məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanılması xərclərinə 0,2 faiz (2,2 mln. manat)) çox vəsait yönəldilmişdir.

- 2015-ci ildə dövlət b üdcəsindən dövlət əsaslı vəsait qoyulmuş xərclərinə 4994,4 mln. manat vəsait yönəldilmişdir. Bu xərclərin dövlət b üdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 28,1 faiz olmuşdur.

- 2015-ci il üzrə b üdcə təşkilatlarının təqdim etdikləri xərc sifarişləri üzrə xəzinədarlıq orqanları tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklər tam və vaxtında mal ilə yerləşdirilmişdir.

Dövlət b üdcəsinin kəsiri 633,6 mln. manat təşkil etmişdir və kəsir mal ilə yerləşdirilməsinə mənbələri hesabına bağlanmışdır.

2015-ci ilin icmal b üdcəsinin qəbul edilmiş 18207,3 mln. manat, xərcləri isə 21067,1 mln. manat icra olunmuşdur.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, b üdcənin nəzarət funksiyası həm qəbul edilmiş iradələrin icrasını təmin etməsi zamanı, həm də onun xərclərinin mal ilə yerləşdirilməsi zamanı həyata keçirilir. B üdcənin nəzarət funksiyası da mövcud vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Bununla belə, b üdcənin nəzarət funksiyası iqtisadi proseslərə təsir etməklə valyuta vəsaiti fondların düzgün formalaşdırılması və məqsədli istifadəsi üçün şərait yaradır. Lakin nəzarət funksiyası həm ümumi mal ilə yerləşdirməni, həm də mal ilə yerləşdirilməsinə orqanların nəzarət vəzifəsi kimi qarşılıqlı əlaqədə apanılır. B üdcənin iqtisadi-sosial məzmunu həm də onun geniş təkrar istehsaldakı rolu ilə də müəyyən edilir. B üdcənin nəzarət funksiyası mal ilə yerləşdirmənin nəzarət funksiyasının tərkib hissəsidir. Ən mühüm sahələrin inkişafını təmin etmək, ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı mənafeyi b üdcə vasitəsilə dövlət ümumi

daxili məxsulu bölü sdürür və yenidən bölü sdürür. Dövlət b üdcə fondundan ölkənin ümumi mənafeyinə xidmət edən müterəqqi təsər rüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edir. B üdcə vəsaiti hesabına qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə vəsaitinə olan tələbatı ödənilir. Ayn-ayn iqtisadi rayonlarda iqtisadi inkişaf etdirmək, məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaq və ölkə ərazisində infrastrukturasını inkişaf etdirmək və s. məqsədlər üçün b üdcədən iqtisadi bir alət kimi istifadə olunur.

B üdcə vəsaitilə ümumi daxili məhsul ölkənin iqtisadi rayonları, ayn-ayn regionları arasında bölü sdürülür və yenidən bölü sdürülür.

Inkişaf etmiş ölkələrdə (unitar dövlətlərdə) məsələn, Böyük Britaniyada, Fransa və s. kimi ölkələrdə b üdcə sistemi dövlətin mərkəzi b üdcəsindən və yerli özünüidarə orqanlarının, yerli bələdiyyələrin b üdcələrindən ibarətdir. Federal dövlətlərin b üdcə sistemi üç həlqədən, yəni mərkəzi federal b üdcədən, federasiyaya daxil olan subyektlərin b üdcələrindən və yerli orqanların b üdcələrindən ibarətdir. Məsələn, AB S-da, Rusiyada, Almaniya Federativ Respublikasında və s. b üdcə sistemi üç həlqədən ibarətdir. AB S-da federal b üdcə, statların b üdcələri, Rusiyada respublikaların, vilayətlərin b üdcələri və mərkəzi federasiyasının b üdcəsindən ibarətdir.

Hər hansı dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan b üdcə sistemi təşkilatı tapmış və formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sisteminə, onun dövlət quruluşuna xas olan b üdcə sistemi yaranmışdır. B üdcə sisteminin qurulması və onun hər hansı növləri arasında qarşılıqlı əlaqələr **b üdcə quruluşu** adlanır. B üdcə sistemində birləşdirilən ayn-ayn müstəqil b üdcələrin və dövlət fondlarının məcmusu dövlətin **b üdcə sistemini** təşkil edir. Ölkənin b üdcə sisteminin təşkilatı əsasən dövlətin Konstitusiyasında və b üdcə sistemi haqqında qanunlarda əks olunur. B üdcə sisteminin təşkilatı müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplər də ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial əsasların üzərində qurulmuşdur. B üdcə sistemi hər hansı b üdcə növlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. B üdcə sistemi bu sistemə daxil olan b üdcələrin vahid prinsiplər əsasında fəaliyyətinə və onların müstəqilliyinə əsaslanır. [10]

Azərbaycan Respublikasının b üdcə sistemi “B üdcə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il və «Dövlət B üdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 may 1999-cu il tarixli qanunlarının 3-cü maddəsində göstərilədiyi kimi: «Azərbaycan Respublikasında b üdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının dövlət b üdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının b üdcəsindən və yerli b üdcələrdən ibarətdir». Azərbaycan Respublikası dövlət b üdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarını həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir. Azərbaycanın b üdcə sistemi Konstitusiyaya və «Dövlət b üdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir. [4]

Azərbaycan Respublikasının *b üdcə quruluşunu* aşağıda sxem formasında göstərmək olar: [11]

Azərbaycan Respublikası B üdcə Sistemi

Tərkibinə, mənbəyinə, istifadə istiqamətlərinə və digər təyinatlarına görə b üdcənin qəliqləri və xərcləri müxtəlifdir. B üdcə quruluşunun mühim tərkib hissələrindən biri də b üdcə təsnifatıdır. Azərbaycan Respublikasının b üdcə

sisteminə daxil olan b üdcələr və b üdcə tə skilatları, habelə b üdcədən kənar dövlət fondları üzrə mal iyyə əməliyyatlarının (o cümlədən b üdcə tə skilatlarının b üdcədən kənar əməliyyatlarının) müqayisəsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında vahid b üdcə təsnifatı tətbiq olunur.

B üdcə təsnifatı b üdcə gəlirlərinin təsnifatından, b üdcə xərclərinin funksional, iqtisadi, tə skilati və sair prinsiplər əsasında tərtib olunmuş təsnifatından ibarətdir. B üdcə təsnifatının strukturu və tərkibi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən müəyən edilir. [10]

Qruplaşdırmanın xarakteri və onun quruluş prinsipləri b üdcə gəlirlərinin və xərclərinin sosial-iqtisadi məzmunu, təsərrüfatın strukturu və idarəetmə sistemi ilə müəyən edilir. Qərarların mənbələrinin reqlamentləndirilməsi və b üdcə xərclərinin səaliyyətinin və səmərəliliyinin mühüm şərtləridir. Bu ilk növbədə, daxil olan vəsaitlər və sərf edilən xərclər üzərində mal iyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır və b üdcə intizamının yerinə yetirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının b üdcə təsnifatı Azərbaycan Respublikasının b üdcə sisteminin Hər hansı səviyyəli b üdcələrinin gəlirlərinin və xərclərinin, həmçinin bu b üdcələrin kəsirlərinin mal iyyələndirilmə mənbələrinin qruplaşdırılması ilə müəyən edilir və Azərbaycan Respublikasının b üdcə sisteminin Hər hansı səviyyəli b üdcələrinin tərtib edilməsində və icrasında, onun göstəricilərinin müqayisə edilməsində istifadə olunur.

Qruplaşdırmanın dəqiqliyi b üdcə təsnifatı qarşısında qoyulan mühüm tələbdir. B üdcə təsnifatı Hər hansı b üdcə idarə və tə skilatları üçün vacibdir və Azərbaycan Respublikasının b üdcə qanunvericiliyi ilə müəyən edilmiş tələblərə uyğun qurulur. İdarəetmə mədəllərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq b üdcə təsnifatı da dəyişir və təkmilləşir. B üdcə təsnifatının tərkibini araşdırmazdan əvvəl onun yaranma tarixinə nəzər salmaq. Hələ XIX əsrin əvvəllərində rus iqtisadçısı M.Speranskiy özünün “Mal iyyə planı”nda xərclərin təsnifatını yaratmışdır. Dövlət xərclərinin ixtisar edilməsi bu qaydalara əsaslanırdı: zəruri xərcləri saxlamaq, faydalı olan sonraya saxlamaq, artıq xərcləri isə kənara qoymaq.

Əlbəttə, bu prinsip I Aleksandnn hökmranlığı dövründə Rusiyada b üdcə kəsirinin b üdcə xərclərində 85%-ə çatdığı bir şərait üçün nəzərdə tutulmuşdur. Xərclər təsnifatını yaradarkən M.Speranskiy bu bölgünü 5 meyarla ayırmışdır: [11]

Bu cür təsnifatı qəbul edib xərclər üzrə mədələlərin novlərinə görə elə qruplaşdırmaq olar ki, hər bir xərc növünə görə onlann idarə edilməsi, zəruriliyi, məkanlığı, müdətliyi və sabitliyi təmin edilmiş olsun. 1-ci - *idarəetmə növünə görə*. 2-ci- *zərurilik səviyyəsinə görə*. Bu halda xərclər zəruri, faydalı, artıq, faydasız xərclərə bölünür. 3-cü- *xərclərin məkanlığına görə*. 4-cü meyar - *xərclərin müdətliyidir*. 5-ci meyar- *sabitlik*.

Dövlət b üdcəsinin mühüm funksiyalarının həyata keçirilməsi istifadə olunan b üdcə və hesabların təsnifatları ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən təsbit olunmuş dövlətlərin qəbul edilmiş və xərclərinin ətraflı funksional və iqtisadi təsnifatı dövlət b üdcəsi və hesabların müqayisəsini aparmaq üçün beynəlxalq standart kimi qəbul olunmuşdur. B üdcə təsnifatının hansı səviyyədə qəbul olunması dövlət b üdcəsinin maliyyə intizamı və nəzarəti, səmərəli makroiqtisadi idarəetmə, dövlət vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi vasitəsi kimi nə dərəcədə xidmət göstərməsi göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi 1993-cü ildə b üdcə qəbul edilmiş və xərclərinin funksional, iqtisadi və inzibati (təşkilatlar üzrə) təsnifatını hazırlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş və hazırda fəaliyyətdə olan, üç növə bölünən xərclər üzrə b üdcə təsnifatı müəyyən edilmişdir: [11]

— ***Funksional***, dövlətin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün b üdcə vəsaitlərinin səviyyələri üzrə qruplaşdırılmasıdır.

— ***Iqtisadi***, Hər hansı səviyyəli b üdcələrin iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılmasıdır.

— ***Təşkilati***, dövlət b üdcəsi vəsaitlərinin başlıca sərəncam sifətlərində bölünməsi üzrə qruplaşdırılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi təsnifatının tərkibi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 5 avqust 1996-cı il tarixli İ-54 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş, 17 sentyabr 1997-ci il tarixli İ-66 sayılı və 3 avqust 1998-ci il tarixli İ-63 sayılı əmrlərlə dəyişikliklər edilmiş Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin təsnifatı ilə tənzimlənir. Mövcud təsnifatda maliyyə sistemində apanlan islahatlarla əlaqədar mücafiq dəyişikliklərin apanılması zərurəti yaranmışdır. Vahid büdcə təsnifatının strukturu və tərkibi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Beynəlxalq Valyuta Fondunun Dövlət Maliyyə Statistika Səhifəsinin tərtibi qaydalan (A Manual on Government Finance Statistics) adlı sənədində əks edilən beynəlxalq standartlara əsasən müəyyən edilir.

“Büdcə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 2004-cü il 6 oktyabr tarixli 149 №-li qərar ilə Azərbaycan Respublikasının “Vahid büdcə təsnifatı”nı təsdiq etmişdir. Bu təsnifatın strukturuna aşağıdakılar daxildir: [4]

1. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı;
2. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatı;
3. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin iqtisadi təsnifatı;
4. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin daxili və xarici maliyyələrdə mənbələrinin təsnifatı;
5. Azərbaycan Respublikası dövlət daxili və xarici borcunun növləri üzrə maliyyələrdə mənbənin təsnifatı;
6. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı.

1. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin qruplaşdırılmasını təşkil edir və müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşdırılması mənbəyini müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının aktlarına əsaslanır.

Gəlirlər bölməsi onların mənbələri və alınması qruplarına görə konkret gəlir novlərini birləşdirir. Gəlirlər dörd bölməyə bölünürlər: [11]

1. *“Vergilərdən daxilolmalar” bölməsi (kod 1)*

- Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər (kod 1.1);
- Məcburi dövlət sosial sığorta haqları (kod 1.2);
- əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər (ehtiyat) (kod 1.3);
- mülkiyyətdən vergi (kod 1.4);
- mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər (kod 1.5);
- xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər (gəlirlər) (kod 1.6).

2. *“Vergi olmayan gəlirlər” bölməsi (kod 2)*

- Mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər (kod 2.8);
- İnzibati tədiyələr və rüsumlar (kod 2.9);
- Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar (kod 2.10);
- Dövlət idarəçiliyi daxilində dövlət qulluqçularının sosial təminat və təqaüd fondlarına ayırmalar (kod 2.11);
- Vergi olmayan sair daxilolmalar (kod 2.12).

3. *“Əsaslı gəlirlər” bölməsi (kod 3)*

- əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi (kod 3.13);
- dövlətə maddi ehtiyatların satılarından daxilolmalar (kod 3.14);
- torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satılarından daxilolmalar (kod 3.15);
- qeyri-rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər (transfərlər) (kod 3.16)

4. *“Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərlər)” bölməsi (kod 4)*

- Xaricdən alınan vəsaitlər (kod 4.17);
- Digər səviyyəli bütüncülərdə alınan vəsaitlər (kod 4.18);

II. Azərbaycan Respublikası dövlət bütüncül xərclərinin funksional təsnifatı dövlətə əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilən maliyyəni əks etdirən müxtəlif səviyyələrdə bütüncül xərclərinin qruplaşdırılmasıdır və dövlətə əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən bütüncül vəsaitlərini, o cümlədən Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyəti və yerli icra hakimiyyəti və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri

normativ hüquqi aktların həyata keçirilməsinin mal iyyələ sdirilməsini, hakimiyyətin digər səviyyələrinə verilən ayn-ayn dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin mal iyyələ sdirilməsini özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası dövlət bütdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının birinci səviyyəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə bütdcə vəsaitlərinin xərclənməsini müəyyən edən bölməyə aid edilir. [11]

Bu təsnifatın birinci səviyyəsi aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

- Ümumi dövlət xidmətləri xərcləri (kod 1);
- Müdafiə xərcləri (kod 2);
- Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərcləri (kod 3);
- Təhsil xərcləri (kod 4);
- Səhiyyə xərcləri (kod 5);
- Sosial-müdafiə və sosial-təminat xərcləri (kod 6);
- Mədəniyyət, incəsənət, KİV, bədən tərbiyyəsi və din sahəsində fəaliyyətə çəkilən xərclər (kod 7);
- Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri (kod 8);
- Yanacaq və enerji kompleksi xərcləri (kod 9);
- Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təsərrüfatı xərcləri (kod 10).

Azərbaycan Respublikası dövlət bütdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının ikinci səviyyəsinə bölmələr hüdudunda dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə bütdcə vəsaitlərinin istiqamətlərini konkretləşdirən köməkçi bölmələr daxildir.

Dövlət bütdcəsinin məqsədli xərc mədələlərinin təsnifatı Azərbaycan Respublikası dövlət bütdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının üçüncü səviyyəsini təşkil edir və Azərbaycan Respublikası dövlət bütdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının yan bölmələrinin hüdudunda dövlət bütdcəsi vəsaitlərinin baş sərəncamçısının konkret fəaliyyət istiqamətləri üzrə mal iyyələ sdirilməsini əks etdirir.

B üdcə xərcləri novlərinin təsnifatı Azərbaycan Respublikası dövlət b üdcəsi xərclərinin funksional təsnifatının dördüncü səviyyəsini təşkil edir və b üdcə xərclərinin məqsədli mədələr üzrə məli iyyələ sməsinin istiqamətlərini təfsilatı ilə göstərir.

III. Azərbaycan Respublikası dövlət b üdcəsi xərclərinin iqtisadi təsnifatı iqtisadi məzmununa görə Hər hansı səviyyəli b üdcələrin xərclərinin qruplaşdırılmasıdır. Təsnifat aşağıdakı xərc mədələrini təşkil edir: [11]

- əməyin ödənişi, malların alınması və xidmətlərin haqqının ödəniş məsi (kod 1);
- faizlər üzrə ödənişlər (kod 2);
- subsidiyalar və cari ödənişlər (kod 3);
- əsaslı fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu (kod 4);
- dövlət ehtiyatlarının yaradılması (kod 5);
- torpaq və qeyri-maddi aktivlərin alınması (kod 6);
- əsaslı ödənişlər (kod 7);
- ölkə daxilində qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi (kod 8);
- xaricə qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi (kod 9).

Öz növbəsində bölmələr xərc novlərinə və xərc mədələrinə bölünürlər. B üdcə xərclərinin iqtisadi məzmununa görə bölmələrin əsaslı xərclərdə göstərmək olar:

IV. Azərbaycan Respublikası dövlət b üdcəsinin daxili və xarici məli iyyələ sdirmə mənbələrinin təsnifatı Hər hansı səviyyələrdə b üdcələrin məli iyyələ sdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən borc və ya cəlb edilmiş vəsaitlərin qruplaşdırılmasıdır. [11]

1. Daxili məli iyyələ sdirmə mənbələrinin aşağıdakılar daxildir:

- Digər dövlət orqanlarından alınan vəsaitlər (kod 1);
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankından alınan vəsaitlər (kod 2);
- Depozit banklarından alınan vəsaitlər (kod 3);
- Sair daxili məli iyyələ sdirmə (kod 4);
- Digər kateqoriyalara aid edilməyən sair daxili məli iyyələ sdirmə (kod 5).

2. Xarici məli iyyələ sdirmə mənbələrinin aşağıdakılar daxildir:

- Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan alınan vəsaitlər (kod 6);
- Xarici dövlətlərdən alınan vəsaitlər (kod 7);
- Sair xarici borclar (kod 8);
- Bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (xarici valyutada) (kod 9).

V. Azərbaycan Respublikası dövlət daxili və xarici borcunun növləri üzrə mal və əmlak sənəfinin təsnifatı Azərbaycan Respublikası hökumətinin daxili borc öhdəlikləri və xarici öhdəliklər üzrə borcların növlər üzrə qruplaşdırılmasıdır. Buraya daxildir: [11]

1. **Daxili mal və əmlak sənəfinin təsnifatı** mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Uzunmüddət dövlət daxili uduşlu istiqrazlar (kod 1);
- Qısamüddətli istiqrazlar və veksellər (kod 2);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddət ssudaları (kod 3);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar (kod 4);
- Sair öhdəliklər (kod 5);
- Bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (kod 6).

2. **Xarici mal və əmlak sənəfinin təsnifatı** mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Uzunmüddət istiqrazları (kod 7);
- Qısamüddətli istiqrazlar və veksellər (kod 8);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddət ssudaları (kod 9);
- Başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar (kod 11);
- Bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (kod 12).

VI. Azərbaycan Respublikası dövlət bütüncü xərclərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı dövlət bütüncü xərclərindən birbaşa bütüncü vəsaitlərinin bölünməsinə əks etdirən xərclərin qruplaşdırılmasıdır. Bu təsnifatda konkret olaraq bütüncü vəsaitləri alan təşkilatların fəsil üzrə siyahısı qeyd olunur: [11]

- Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi (kod 005);
- Azərbaycan Dövlət Neft Sirkəti (kod 006);
- Hərbi Sənaye Kompleksi (kod 017);
- Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi (kod 054);
- Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyası (kod 074);

- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (kod 075);
- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi (kod 092);
- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi (kod 093);
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi (kod 123);
- Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatı (kod 124);
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti (kod 125);
- Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi (kod 128);
- Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu (kod 129);
- Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi (kod 131);
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi (kod 152);
- Bütçədən kənar fondlar (kod 184) və s.

1.2. Dövlət b üdcəsinin proqnozla sınımlanmasının nəzəri əsasları.

Azərbaycan Respublikasında b üdcə ili, b üdcə icrası prosesi yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan 12 aylıq dövrdür. B üdcə prosesinin uzunluğu (müddəti) b üdcə ilindən çoxdur, belə ki, b üdcə prosesinə b üdcə proqnozla sınımlanmasına, sonradan, b üdcə nəzarətinə və digər proseslərə ayrılan vaxt daxildir. [4]

Təsərrüfat səliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün onun idarəetmə üsullarının daim təkmilləşdirilməsi gərəkdir. Bununla əlaqədə olaraq perspektiv planla sınımlanmanın rolu artır, deməli, elmi proqnozla sınımlanmanın zərurəti meydana gəlir. Ümumi göstəricilərin parametrlərinin proqnozla sınımlanması mal iyyə ehtiyatlarının proqnozu ilə müəyyən olunmalıdır. Belə ki, bu ehtiyatların artım perspektivinin uçotu olmadan təsərrüfatın inkişafının keyfiyyət baxımından proqnozla sınımlanması mümkün deyil.

B üdcə proqnozla sınımlanması “B üdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-cu maddəsinin “Dövlət b üdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi və b üdcə təqvimini” maddəsinə əsasən həyata keçirilir. B üdcə proqnozla sınımlanması respublikanın iqtisadi-sosial inkişaf proqramı və toplu mal iyyə planla sınımlanması ilə sıx əlaqədardır.

Uzunmüddət icmal mal iyyə planla sınımlanmasından fərqli olaraq b üdcə proqnozla sınımlanması ünvanlı olur və b üdcə ili üçün, yəni bir ildən çox olmayan dövr üçün hesablanır. İcmal mal iyyə balans göstəricilərinin əsas hissəsini b üdcə göstəriciləri təşkil etdiyi üçün perspektiv icmal mal iyyə balansının tərtibi zamanı əsas b üdcə göstəricilərinin proqnoz hesablamaları aparılır.

B üdcənin inkişaf proqnozu dedikdə, onun gəlir və xəric hissələrinin inkişaf yollarının ehtimal qiymətləri kompleks nəzərdə tutulur. B üdcə proqnozlarını məqsədi mövcud konkret sosial-iqtisadi şəraitdə və perspektiv qiymətləndirmə əsasında b üdcənin inkişafının optimal yollarını seçmək, əsaslandırmaq və onun möhkəmləndirilməsi üçün təkliflər verməkdən ibarətdir. Belə proqnozla sınımlanmanın nəticələrinin müəssir uçotu, dövlətin mal iyyə siyasətində daha səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsinin mühüm şərtidir. [10]

B üdcənin inkişaf proqnozunun tərtibi zamanı istifadə edilən üsullar:

- 1) *Ekstropolyasiya üsulu* - əvvəlki dövrün təcrübəsindən (göstəricilərindən) istifadə etməklə proqnozun tərtibidir. Bu üsuldən az-çox sabit olan dövlət b üdcəsinin gəlir və xərcləri üzrə bir sıra mədələrin proqnozla sđınlmasında istifadə edilə bilər;
- 2) *Ekspert qiymətləndirilməsi üsulu* - elmin və təsər rüfatın müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən apanlan və əsaslandırılan qiymətləndirmə bazasında proqnozun tərtibidir. Lakin bu üsul subyektivizm elementinə malikdir;
- 3) *Eyni vaxtda hər iki üsuldən istifadə edilir*. Bu zaman həm inki safın obyektiv meyli və həm də mütəxəssislərin fikri nəzərə alınır.

Əsas məl i yyə qanunauyğunluğunun ekstropolyasiya üsullarından biri *reqressiya xətti* ola bilər. Bu halda b üdcə proqnozu üzərində i sləyərəkən b üdcənin yaradılmasına təsir edən amil l ərin ara sđınlmasından və öyrənilməsindən başlamaq lazımdır. Bu amillərə ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inki safı və ümumdövlət məl i yyə ehtiyatlarının mövcudluğu, demoqrafik dəyişiklik, təsər rüfat sahələrinin inki safı və b. aiddir.

Perspektiv üçün b üdcə vəsaitləri həcmnin proqnozla sđınlması zamanı dərin *igtisadi və statistik təhlildən* istifadə edilir və bu müəyən dərəcədə bir çox amil l ərin göstəricilərə təsirinin ara sđınlmasına imkan verir. Təhlil göstərir ki, b üdcə vəsaitlərinin müəyən edilməsinin statistik üsulu perspektiv üçün hesablanan göstəricilərin dolğunluğunu əks etdirir.

Yuxarıda qeyd olunan iki dəyişənli kəmiyyəti olan reqressiya tənliyi aşağıdakı xətti halda olar: [11] $U = a_0 + a_1x$

Burada, U - dövlət b üdcəsi vəsaitinin həcmi;

a_0, a_1 - ilkin məlumatlar əsasında müəyən edilən reqressiya xətti əmsalı.

x - 1) igtisadiyyatın sahələrində istehsal edilən məhsul,

2) milli gəlir;

Bu üsulların tərtibi zamanı proqnozla sđınlan dövrdən asılı olmayan kəmiyyətlərin qiymətlərinin tapılması (milli gəlir və istehsal olunmuş məhsul)

problemi sərbəst problem kimi meydana çıxır., dövlət əsas xərclərinin maliyyə ilə sdirilməsi üsullarının dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Büdcə proqnozla sdirilməsinin növbəti mərhələsi - b büdcə layihəsinin tərtibi prosesidir. B büdcə layihəsinin tərtibinin əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyəti orqanı və yerli özünü idarə etmə orqanları üzərində qoyulmuş funksiyaların dövlət və yerli özünü idarə etmənin iqtisadi və sosial proqnozla sdirilməsində nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyə təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə b büdcədə mərkəzlə sdirilmiş valyuta vəsaitlərinin həcmi artırılmasıdır.

B büdcə layihəsinin tərtib edilməsi Azərbaycan Respublikası hökumətinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünü idarə etmə orqanlarının, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının müəmm vəzifəsidir. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları slənib hazırlanır. İcra hakimiyyəti orqanlarında b büdcə layihəsinin slənməsi üçün əsas sayılan icmal maliyyə balansları hazırlanır. B büdcə layihəsinin tərtibi aşağıdakılara əsaslanır: [10]

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin b büdcə göndərişinə;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozuna;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq ərazinin b büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinə;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin iqtisadiyyatının dövlət və ya bələdiyyə bölməsinin inkişaf planına.

B büdcə layihəsinin tərtib edilməsini bilavasitə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və bələdiyyələrin maliyyə orqanları həyata keçirirlər. B büdcə layihəsinin vaxtında və keyfiyyətlə tərtib edilməsi üçün müvafiq orqanlardan və hüquqi şəxslərdən lazımi məlumatlar alınmalıdır. B büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün vacib olan məlumatlar bunlardır: [10]

- Qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi;

- B üdcə sist erinin müxtəlif səviyyələrinin tənzimləyici normativləri;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət b üdcəsinin digər b üdcələrə verəcəyi mal i yyə yardımının nəzərdə tutulan həcmi;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət b üdcəsinin digər b üdcələrə verəcəyi xərclərin növü və həcmi;
- Dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə mal i yyə məsrəflərinin normativləri;
- Minimum mal i yyə təminatı normativləri.

B üdcə layihəsinin tərtib edilməsi mövcud b üdcə qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilir. Əhaliyə ödənilməli müavinət, pensiya, kompensasiya, dotasiya və digər ödəniş növlərinin hesablanması üçün qüvvədə olan hüquqi aktlara edilmiş dəyişikliklər və əlavələr nəzərə alınır. B üdcə haqqında qanun layihəsinin əsas xarakteristikaları aşağıdakılardır: [11]

- B üdcə gəlirlərinin ümumi həcmi;
- B üdcə xərclərinin ümumi həcmi;
- B üdcə kəsiri

B üdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün ilkin makroiqtisadi göstəricilər bunlardır:

- Növbəti mal i yyə ilinə ÜDM-un həcmi və növbəti mal i yyə ilində ÜDM-un artım sürəti;
- İnflyasiyanın səviyyəsi (qiymətlərin artım sürəti).

Dövlət b üdcəsinin formalaşdırılmasının *birinci mərhələsində* Azərbaycan Respublikasının hökuməti və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirən makroiqtisadi göstəriciləri əsasında növbəti mal i yyə ilinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının fəaliyyət **proqnoz-planı** işlənib hazırlanır. [10]

Proqnoz-plan əsasında Azərbaycan Respublikasının Mal i yyə Nazirliyi növbəti mal i yyə ilinə dövlət b üdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə əsas

göstəricilərinin layihələrini hazırlayır. Qeyd edildiyi kimi, növbəti b üdcə ili üzrə dövlət b üdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər hansı müəssisələrin cari və növbəti illərin üzrə maliyyə-təsərrüfat səliyyəsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır.

Azərbaycan Respublikası dövlət b üdcəsi xərclərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq növbəti maliyyə ili üçün dövlət b üdcəsi xərclərinin bölgəsinə müəyyən edir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilində vəzifə maaşlarının, pensiyaların, müavinətlərin və digər ödənişlərin minimum həddinin artırılması haqqında təklifləri nəzərə alır.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət b üdcəsi xərclərinin bölgəsi Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən qəbul edildiyi gündən sonra iki həftə ərzində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi: [10]

- Dövlət b üdcəsi vəsaitinin b üdcədən maliyyəyə sənətkarlar arasında bölüşdürülməsi üçün b üdcə layihəsini mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına göndərir;
- Növbəti maliyyə ilinə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən orta müddət perspektivə Azərbaycan Respublikası hökumətinin Naxçıvan Muxtar Respublikası icra hakimiyyəti orqanına münasibətini bildirir.

Dövlət b üdcəsinin formalaşmasının *ikinci mərhələsində* mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən b üdcə vəsaitinin b üdcə təsnifatına uyğun olaraq bölüşdürülməsi, həmçinin b üdcə vəsaitinin sərəncamçılar arasında ünvanlı maliyyəyə sənədli bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur. İcra hakimiyyətinin müvəkkil orqanı eyni zamanda növbəti maliyyə ilində dövlət b üdcəsi vəsaitlərindən maliyyəyə sənətkar məqsədli proqramların siyahısını hazırlayır, növbəti ildə və orta müddət perspektivdə onların maliyyə smə həcmini müəyyən edir.

Növbəti ildə və orta müddət perspektivdə b üdcə layihəsi üzrə razılıq əldə edilməsi məsələlərə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi xüsusi dövlət komissiyasında baxılır.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən növbəti maliyyə ili üçün təqdim edilmiş sosial-iktisadi inkişaf proqnozunun və b üdcə layihəsinin əsas göstəricilərinin uyğunluğunu müəyən edir, dövlət b üdcəsinin və b üdcədən kənar dövlət fondları b üdcələrinin layihələrini, növbəti maliyyə ili və orta müddət perspektiv üçün b üdcə-maliyyə siyasətini xarakterizə edən digər sənədləri və materialları dəqiqləşdirir və təyinq olunmuş qaydada Milli Məclisə təqdim edilməkdən ötrü qanun layihəsini bəyənir. Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilinə dövlət b üdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir.

Növbəti b üdcə ili üzrə dövlət b üdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər hazırlanıb Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir: [17]

- Cari ilin dövlət b üdcəsinin icrasının vəziyyəti barədə hesabat;
- Növbəti b üdcə ili üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət b üdcəsi haqqında qanun layihəsi;
- Azərbaycan Respublikasının növbəti b üdcə ili üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
- Dövlət b üdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyə ilə sdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- B üdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazisi üzrə icmal maliyyə balansı;
- Dövlət b üdcəsinə daxil olmayan məqsədli dövlət fondlarının b üdcələri haqqında qanun layihələri;
- B üdcə təsnifatına uyğun olaraq növbəti b üdcə ili üzrə dövlət b üdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin məbləği;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyən edilən digər sənədlər.

Növbəti b üdcə ili üzrə dövlət b üdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsi və təsdiqinə təqdim edilir. Növbəti maliyyə ilinə dövlət b üdcəsi haqqında qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir. [4]

Vergilərin proqnozla sınımlaması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, ayn-ayn təşkilatlardan əldə edilir. Bu bazaya əsaslanaraq hər bir tədiyə növü üzrə potensial vergi məbəkəgi və əvvəlki illərin yığım əmsalı da tətbiq etməklə proqnoz müəyən edilir. [12]

B üdcə göstəricilərinin proqnozla sınımlanmasının hesablanmasında illik b üdcə göstəricilərinin hesablanması ilə yanaşı, metodoloji yanaşmanın da böyük əhəmiyyəti vardır. B üdcələrin illik və rüblük göstəriciləri iqtisadi və maliyyə parametrlərinin birbaşa hesablanılan bazasında müəyən edilir.

Birbaşa vergilərin proqnozla sınımlaması. Vergilər üzrə mədaxil illərin proqnozla sınımlaması zamanı onların xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Mənfəət vergisinin proqnozunun verilməsi üçün ilk növbədə ÜDM-un əvvəlki illər üzrə faktiki və cari ilə gözlənilən göstəricisi müəyənəldirilməlidir. Mənfəət vergisinin proqnozunun hazırlanması zamanı ötən illərin faktiki daxilolmaları, rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat göstəriciləri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Bu tədiyə növünün proqnozu müəyən edilərkən rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların balans məlumatlarından istifadə edilir. Balans mənfəəti məxsulun (işlərin və xidmətlərin) satışından əldə edilən gəlirlərlə məxsulun (işlərin və xidmətlərin) gəlirdən çıxılan xərclərə daxil edilən istehsal və satış məsrəfləri arasındakı fərq kimi hesablanır. Bu zaman qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərə (xərclərə) aid olan digər müəssisələrin fəaliyyətində payçı kimi iştirakdan gəlir, müəssisəyə məxsus səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər

(dividendlər, faizlər), habelə məhsul (i slər və xidmətlər) istehsalı və satı sı ilə bilavasitə bağlı olmayan əməliyyatdan götürülən digər gəlirlər (xərclər), o cümlədən cərimə və zərərin ödə ni məsi lazımdır. Qeyd olunanlarla yana sı mənfəət vergisinin proqnozla sđınlmasında ayn-ayn sahələr, regionlar və ya müəssisələr üzrə həmin vergi üzrə yerinə yetirilmənin dinamikası, hesablanmış məbləğ, qalıq əsas götürülür. Balans mənfəəti müəy ən edildikdən sonra mövcud qanunvericilikdə müəy ən olunmuş güzə st məbləği və çıxılmalar edildikdən sonra mənfəət vergisinin proqnoz məbləği hesablanır.. Burada müəssisənin əvvəlki illərlə müqayisədə tədiyə qabiliyyəti nəzərə alınır. [12]

Sonra illik əmək haqqı fondunu i sçilərin orta illik sayına bölməklə bir nəfər i sçiyə dü sən orta aylıq əmək haqqı yazılır. Fiziki səxslərdən gəlir vergisi proqnozla sđınlanda dövl ət və qeyri-dövl ət sektorunda i sçilərin sayı və orta aylıq əmək haqqı əsas götürülür. Bununla yana sı, fiziki səxslərdən gəlir vergisinin proqnozunun müəy ən edilməsində rayon ərazisində olan b üdcə və qeyri-b üdcə tə skilatlarında i sləyənlərin orta illik sayı və illik əmək haqqı fondu müəy ən edilməlidir. Bu tədiyə növü üzrə proqnoz hesablanarkən gəlir vergisindən azad olunan və güzə st edilən əmək haqqı fondunun məbləği çıxılmaqla gəlir vergisi məbləği hesablanır.

Mədən vergisi proqnozunun müəy ən edilməsi zamanı xam neftin, təbii qazın, sair faydalı qazıntılann topdansatı s qiyməti, eyni zamanda səhər və rayon ərazisində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerin təkindən faydalı qazıntılann çıxarılması ilə mə sğul olan hüquqi və fiziki səxslərin dislokasiyası barədə məlumat əldə edilməlidir. Bu zaman səhər və rayon ərazisində yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılann hər vahidinin dəyəri, onlann növü, keyfiyyəti, dağ-mədən səraiti, hasilatın rentabelliği nəzərə alınmaqla mədən vergisinin dərəcələrinə uyğun hesablanır. [12]

Vasitəli vergilərin proqnozla sđınlması. Vasitəli vergilərə ƏDV, aksizlər, gömrük rüsumları aiddir. ƏDV proqnozunda ilk növbədə ÜDM-un daxili istehlakı, mal və xidmətlər əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan və olunmayan qruplarına bəölünməklə, güzə stlər nəzərə alınmaqla ƏDV-i üzrə proqnoz hazırlanır, istehsal

xərclərinə aid edilmiş çəsrəflərin məbəği, məbləglər üzrə ödənilmiş ƏDV-nin məbləği müəyyən edilir. Bundan sonra satılmış malların, işlərin və xidmətlərin dəyəri (o cümlədən əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan və olunmayan satış) və bunlar üzrə alınmış ƏDV-nin məbləği müəyyən edilməklə bəyannaməyə ödənilməli olan

aksiz vergisini hesablayarkən aksizə cəlb olunan mallar, məhsullar istehsal və idxal edən rezident və qeyri-rezident şəxslər barədə məlumat əldə edilməlidir. Bundan sonra aksizə cəlb olunan malların (neft məhsulları, tütün məmulatları, alkoqollu içkilər) daxili istehlak üçün istehsal müəyyən edilməli, sonra isə aksizin dərəcəsinə uyğun vergi hesablanmalıdır. [12]

Mülkiyyət vergiləri və bu tədiyələrin proqnozlaşdırılması. Mülkiyyət vergilərinə hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq vergisi və əmlak vergisi aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Bələdiyyələrin mal və əşyalarının əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və “Vergi Məcəlləsi”nə əsasən fiziki şəxslərin əmlak və fiziki şəxslərin torpaq vergisi bələdiyyələrin bəyannaməsinə daxil olur. Torpaq vergisi hesablanarkən rayon və şəhər üzrə olan torpaq sahələri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Əmlak vergisinin proqnozu müəyyən edilərkən ilk növbədə rayon statistika idarələrinin rayon ərazisində olan hüquqi şəxslərin əsas vəsaitlərinin orta illik dəyəri barədə məlumatlarından istifadə edilməlidir. Bu tədiyə növü üzrə vergitutma obyektini onları balansında olan əmlakın dəyəridir. Hüquqi şəxslər tərəfindən mövcud qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş faiz dərəcəsinə uyğun olaraq əmlak vergisi üzrə hesablanmış məbləğ və bu məbləğdən əvvəlki illərin yığım faizi nəzərə alınmaqla vergi məbləği müəyyən edilir. [12]

Gömrük vergiləri və rüsumlar və onların proqnozlaşdırılması. Gömrük vergilərinə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, idxal rüsumu, gömrük rüsumu, gömrük nəzarəti və gömrük əməliyyatlarının apanılması ilə bağlı daxilolmalar, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksizə cəlb edilən mallar aid edilir. Bu vergi və rüsumların proqnozunun müəyyən edilməsində çal qrupları üzrə idxalın həcmindən, mal

qruplan üzrə azadolmalardan, mallann mən sə mənbələrinə dair məlumatlardan istifadə edilir.

Məlum olduğu kimi dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi bütüncü-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu siyasətin son məqsəti kimi dövlət bütüncüsü və onun xərcləri həmişə sosial iqtisadi maraqların da sıyıcılan olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə bütüncü xərclərinin səmərəli idarə olunması hər hansı dövrlərdə ən vacib problemlərdən biri hesab edilir. Bu hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və ayn-ayn sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbatı uyğun olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də xərclərin idarəedilməsi bütünlükdə dövlətə, o cümlədən dövlət bütüncüsünün qarşısında duran vəzifələrə uyğun həyata keçirilməlidir.

Bütüncü xərcləri dedikdə dövlətə yerli özünü idarə etmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən valyuta vəsaiti başa düşülür. Müasir şəraitdə ümumi xərc həcmının müəyyən edilməsindən onları bölüşdürülməsi və maliyyələşdirilməsində Hər hansı mərhələlərdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazım olan resursların məhdudluğu üzündən xərclərin idarəedilməsi prosesi daha da mürəkkəbləşmişdir. Ümumiyyətlə xərclərin idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə etməlidir: [10]

- əsaslandırılmış bütüncü siyasətinin və onun ali məqsədinin, habelə onların reallaşdırılması üçün lazım olan resursların müəyyən edilməsi;
- Bütüncü siyasətinin səmərəli həllini təmin etmək məqsədilə resursların optimal bölüşdürülməsi;
- Konkret məsələlərin daha effektiv üsullarla həllinin təşkil edilməsi.

Eyni zamanda xərclərin idarə edilməsi - mədaxil və məxaric üzrə imkanların nəzərə alınması, dövlətə malik olduğu resursların bölüşdürülməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, vacib idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini təmin edəcək informasiya sistemlərinin yaradılması kimi məsələlərin həll olunduğu bir prosesdir. Bütünlükdə bütüncü xərcləri 4 qrup üzrə təsnifatlaşdırılır:

- İdarəetmə xərcləri;
- Müdafiə və hüquq mühafizə orqanlarının saxlanması xərcləri;
- Sosial xərclər;
- Dövlət ictimai siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər. B

B üdcə quruculuğunun inkişafının istənilən dövründə xərclərin təsnifatlaşdırılması zamanı təkcə xərclərin ümumi həcmindən deyil, həm də onların səmərəli tərkibi və strukturunun müəyənəndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız dövlət xərclərinin bu parametrlərini müəyən etməklə dövlət tərəfindən qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmək olar.

B üdcə xərclərinin strukturu tarixən konkret şəraitin tələbatına uyğun müəyən edilmişdir. Məsələn, I və II Dünya müharibələri zamanı hərbi xərclərin məbləği kəskin artmışdır. Sonralar isə b üdcə xərclərinin artmasına ictimai və sosial amillər ciddi təsir göstərmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu amillər dövlət b üdcəsinin xərclərinin artmasının əsas səbəbi kimi çıxış edirlər. Hazırda Dövlət b üdcəsi xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi AB S-da - 30%, Yaponiyada - 33%, Almaniyada - 46%, Böyük Britaniyada - 43%, Fransa və İtaliyada – 50%, Kanadada – 44%, İsveçdə - 60% təşkil edir. [10]

Hazırkı şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrin dövlət xərclərinin strukturu sosial proqramların xeyrinə dəyişmişdir. Deməkdir ki, əksər ölkələrdə b üdcə xərclərinin strukturunda birinci yeri sosial yönümlü: pensiya və təqaüd, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. kimi xərclər tutur. Dövlət ictimai həyata keçirdiyi ictimai və ya b üdcə siyasətinin başlıca məqsədləri- mövcud sosial-ictimai durumun stabiləndirilməsi, möhkəmləndirilməsi və dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması məhz bunlarda özünü büruzə verir. Bu xərclər bazar ictimaiyyətinə xas olan sosial qruplar arasındakı kəskin fərqləri ciddi surətdə yumşaltmaq üçün şərait yaratmışdır. Məsələn, AB S-da hərbi xərclər – 28%, təsərrüfat xərcləri – 6,7%, dövlət borcu üzrə xərclər - 13,7% təşkil edərsə, sosial sahəyə yönələn xərclər ümumi xərclərin 47,3%-ni təşkil edir. Digər ölkələrdə isə sosial sahəyə yönəldilən vəsaitlər ümumi dövlət xərclərinin təqribən 50%-ni təşkil edir. [11]

B üdcə xərcləri b üdcənin tərtibi və təsdiqi zamanı ümumi həcmi dəqiq müəyən edilməklə planla sınılan və əvvəlcədən nəzərdə tutula bilməyən xərclərə bölünür. Sonuncu məqsədlərə vəsait ayrılmasını təmin etmək məqsədilə adətən dövlət b üdcəsində ümumi xərcin 3-5%-ni təşkil edən hökumətin xüsusi ehtiyat fondu yaradılır və daha çox qabaqcadan planla sınılanması mümkün olmayan tədbirlərin maliyyəyə sifarişinə (təbii fəlakət, sel və daşqınlar nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi və s.) istifadə olunur.

B üdcə xərclərinin həcm və strukturunun səmərəli tənzimlənməsi ölkədə makroiqtisadi sabitliyin səviyyəsinə çox ciddi təsir göstərir. Ona görə də bu sabitliyin qorunub saxlanması üçün xərclərin tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri dəqiq müəyən edilməli və xərclərin idarəedilməsində əsas diqqət onların müəyən edilməsinə yönəldilməlidir. Realla sınılanına ciddi ehtiyac duyulan belə prioritet istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir: [10]

- İcmal dövlət b üdcəsində xərclərin məzənlə sifariş səviyyəsinin müəyən edilməsi (maliyyə resursları balansında məzənlə sifariş ümumi xərc məbləğinə və ÜDM-ə faizlərlə nisbəti);
- Mərkəzi icra orqanları tərəfindən dövlət vəsaitlərinin yalnız qanunvericiliklə təsbit olunmuş və onlara verilmiş səlahiyyətlər həddində bölüşdürülməsi;
- Xərclərin sahə strukturunun nəzərə alınması və onların cari və əsaslı xərclər üzrə bölüşdürülməsi;
- Cari xərclərin məsrəf elementləri və digər istiqamətlər üzrə qruplaşdırılması.

Bu məsələlərin həll edilməsi zamanı dövlətin b üdcə siyasətinin orta və uzunmüddət prioritetləri də əsas götürülməlidir. Belə ki, konkret dövrün tələbinə uyğun dövlət b üdcəsi xərcləri sahəsində siyasətin hazırlanması daha çox b üdcə xərclərinin təsnifləşdirmə səviyyəsindən asılıdır. Xərc təsnifatının elmi cəhətdən əsaslandırılması onların dəqiq planlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Öz növbəsində b üdcə xərclərinin iqtisadi səmərəsi daha çox onların planlaşdırılma metodikasının keyfiyyətindən asılıdır. Dövlət b üdcə xərclərinin həcm və strukturunu tənzimləməklə iqtisadiyyatın inkişaf tempinə və ölkədə makroiqtisadi sabitliyə təsir göstərmək imkanı qazanır. Bu zaman təbii ki, prioritet istiqamət kimi

investisiya xərcləri və mütərəqqi texnologiyaların inki safı ilə bağlı xərclər əsas götürülür.

B üdcə xərcləri sahəsində tarazlaşdırılmamış siyasətin həyata keçirilməsi b üdcə kəsinin əsassız olaraq artmasına və bununla da dövriyyədə valyuta kütləsinin çoxalmasına səbəb olur. Bunlar isə ölkə iqtisadiyyatında çox böyük arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Xüsusilə iqtisadiyyatda böhranların baş verdiyi və dövlət b üdcəsinin gəlir hissəsinə əlavə vəsaitlərin cəlb olunması üzrə imkanların tükəndiyi halarda dövlət b üdcəsinin xərclərinə münasibətdə tarazlaşdırılmamış siyasətin həyata keçirilməsi ölkədə ümumi makroiqtisadi vəziyyəti son dərəcə pisləşdirir. Keçmiş SSRİ və Avropa ölkələrinin təcrübəsi buna əyani sübutdur.

Hazırkı şəraitdə dövlət b üdcəsi xərclərinin optimallaşdırılması sahəsində orta və uzunmüddət xüsusi dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bir çox ölkələrdə son zamanlar bu istiqamətdə özünəməxsus proseslər baş verir. Xərclərin ifrat dərəcədə dövlət əlində cəmləşdirilməsinin iqtisadiyyatın inki safı üçün ciddi əngələ çevrilməsini nəzərə alaraq inki saf etmiş ölkələrdə b üdcə vəsaiti hesabına saxlanılan çoxlu sayda sosial sahə üzrə təşkilatların dövlət ətsizləşdirilməsi və ya özəlləşdirilməsi yolu ilə b üdcə xərclərinin ümumi həcmi azaldılması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Ona görə də son zamanlar demək olar ki, faktiki olaraq Hər hansı ölkələrə dövlət xərclərinin payının azalması prosesi baş verir. Bu hər şeydən əvvəl inki saf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətlə bağlıdır ki, onun əsasını iqtisadiyyatın Hər hansı sahələrində üstünlüyün özəl sektora verilməsi və bununla da ölkə iqtisadiyyatının bütövlükdə normal inki safı üçün əlverişli şəraitin yaradılması təşkil edir. [11]

Dövlət b üdcəsi xərclərinin tənzimlənməsinin ən vacib və makroiqtisadi sabitliyə birbaşa təsir göstərən istiqamətlərdən biri bu xərclərin hakimiyyət səviyyələri üzrə düzgün bölüşdürülməsidir. Hər bir dövlətdə xərclərin hakimiyyət səviyyələri üzrə bölüşdürülməsi məsələsinin həlli fərqli xüsusiyyətə malikdir. Lakin buna baxmayaraq b üdcə islahatlarının həyata keçirilməsi və xərclərin

hakimiyyət səviyyələri üzrə bölü sdürülməsi zamanı ümumi bir qanunauyğunluq meyli mü sahədə olunur ki, onun tələbləri dövlət b üdcəsi xərclərinin idarəedilməsində hökmən nəzərə alınmalıdır: b üdcə xərcləri mövcud qanunvericiliklə müvafiq hakimiyyət səviyyəsinə verilmiş səlahiyyətlərə qeydsərtsiz uyğun olmalıdır.

Dövlət b üdcəsi xərclərinin tənzimlənməsinin ən vacib istiqamətlərindən biri də onun sahələr üzrə, həmçinin cari və əsaslı xərclər üzrə bölü sdürülməsidir ki, ölkədə mövcud olan makroiqtisadi sabitlik daha çox bu xərclərin nisbətindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Hər hansı ölkələrdə b üdcə xərcləri siyasəti öz mühafizəkarlığı ilə seçilir. Bir qayda olaraq cəmiyyətin sosial inkişafı gəlirlə müqayisədə xərclərin daha sürətli artmasını tələb edir ki, bu da gəlir, xərc və b üdcə kəsinin daha uzun müddətə planla sınılmasına səbəb olur.

Xərc siyasətinin realla sınılması elementlərindən biri də institusional b üdcə mal iyyələ sdirilməsinin məqsədyönlülüüyü və strukturunun qiymətləndirilməsidir. Keçid dövrünü ya sayan Hər hansı MDB ölkələrində tamamilə b üdcə vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən çoxsaylı b üdcə təskilatları səbəkəsi mövcuddur ki, onların bir çoxunun fəaliyyətində məqsəd heç də ictimai məhsul və xidmətin yaradılmasına yönəldilməmişdir, bəzə sqa sözlə bu qurumların sayı əsassız olaraq sirdilmişdir. Ona görə də mal iyyələ smələrin və dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması və xərclərin optimalla sınılması üçün b üdcə təskilatlarının inventarizasiyası aparılmalıdır, dövlət funksiyalarının səmərəli icrasını təmin edəcək sistemə nail olmaq məqsədilə b üdcə təskilatlarının sayı optimal səviyyəyə endirilməlidir. [17]

Bundan bəzə xərclərin xarakterinə uyğun olaraq mərkəzi hökumətin funksiyalarına xas olmayan bir çox səmərəsiz xərclərdən təmizləməklə və onların bələdiyyə səviyyəsinə endirilməsinə nail olaraq dövlət b üdcəsinin makroiqtisadi göstəricilərə təsir səviyyəsini daha da artırmaq mümkündür. Bu zaman dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin strukturu və məqsədyönlülüüyü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Real sektorun inkişafı üçün dövlət

vəsai lərinin ayrılması dövlət sektorunun həcmindən asılı olaraq kəskin surətdə dəyişir. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində bu sektorun xüsusi çəkisi çox olduğu üçün dövlət büdcəsi xərclərinin çox hissəsi subsidiya şəklində milliləşdirilmiş müəssisələrin saxlanmasına və inkişafına yönəldilirdi, birləşən investisiya qoyuluşu isə ümumi investisiyanın 10-20%-ni təşkil edirdi. Son zamanlar milliləşdirilmiş müəssisələrin özəlləşdirilməsi təsərrüfatlara kapital qoyuluşunu və dövlət müəssisələrinə verilən subsidiyalann həcmi kəskin surətdə azaltmağa imkan vermişdir. [11]

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat məqsədləri üçün ayrılan xərclərin içərisində aqrar sektor daha çox seçilir. Heç bir dövlət fermerlərin və kəndlilərin müflisləşməsində maraqlı deyildir. Şəraitdən asılı olaraq bəzi halarda dövlət himayədarlıq funksiyasını yerinə yetirməkdən uzaqlaşaraq daxili bazara külli miqdarda xarici kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal olunmasına imkan verməsinə baxmayaraq, adətən hökumət öz ölkəsində orta və iri fermer təsərrüfatlarının formalaşmasında daha çox maraqlı olur.

Daxili dövlət borcuna xidmət xərcləri, kənd təsərrüfatı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər, dövlət və özəl müəssisələrə ayrılan kredit və subsidiyalar, infrastruktur obyektlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi xərcləri büdcə tənzimlənməsinin dəyişən məqsədinə xidmət edir. Bu xərclərin həcmi investisiya qoyuluşunun səviyyəsinə çox ciddi təsir göstərir. Adətən böhran və tənəzzül dövrlərində təsərrüfat məqsədinə dövlət xərclərinin həcmi bir qayda olaraq artır, iqtisadiyyatda dirçəliş meyilləri gücləndikcə əksinə azalır. [18]

İxracın kreditləşməsinə, onların sığortalanmasına çəkilən büdcə xərcləri ixracı stimullaşdırır və uzunmüddət dövrdə tədiyyə balansını yaxşılaşdırır, iqtisadiyyat üçün yeni xarici bazarların əldə olunmasına imkan verir, milli valyutanın möhkəmlənməsinə kömək edir, xaricdən daxili bazara yalnız zəruri malların gətirilməsini təmin edir. Bunlar dövlət büdcəsi xərclərinin xarici iqtisadi yönümünü müəyyənləşdirir.

Dövlət xərclərinin səmərəli idarə edilməsi və onun keyfiyyətcə yeni səviyyəyə yüksəldilməsi büdcə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyinin

artınmasını, sosialyönümlü xərclərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini b üdcə subsidiyalan və dotasiyalannın optimalla sđınlmasını nəzərdə tutur. əsas məsələ dövl ətin b üdcə siyasətinin realla sđınlmasına imkan verən dövl ət borcu və faiz ödəni slərindən ba sqa digər b üdcə xərclərinin xüsusi çəkisinin artınmasıdır.

Perspektivdə dövl ət b üdcəsi xərclərinin artınması imkanı əsasən üç amillə müəy ən ediləcəkdir: Konsolidə edilmiş b üdcədə vergilərin yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi, dövl ət borcuna xidmətin həcmnin azaldılması, daxili və xarici xalis borclanmasının minimuma endirilməsi. Hər hansı bu parametrlərin hamısının nəzərə alınması zəruriliyi dövl ət xərclərinin sürətlə artınması imkanını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudla sđır.

Ona görə də xərclər sahəsində dövl ət siyasəti b üdcə təxsisatlarının optimal həcmi və strukturu nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli, sosial-igtisadi inki safın prioritet istiqamətlərinin realla sđınlması təmin olunmalıdır. Dövl ət resursları hər seydən əvvəl ölkənin milli təhlükəsizliyi, əhalinin sosial müdafiəsi və struktur dəyi sikliklərinin realla sđınlmasının asılı olduğu prioritet sahələrdə cəmlə sməlidir. Dövl ət investisiya xərcləri sənayenin xammal bazasında yüksək texnologiyaya malik sahəyə çevrilməsinə imkan verən perspektiv sahələrin dəstəklənməsinə yönəldilməlidir.

Dövl ət b üdcəsi xərclərinin optimalla sđınlması üçün Hər hansı xərclər daha çox a sağdakı struktur dəyi sikliklərinin realla sđınlmasına yönəldilməlidir: [17]

- Pensiya islahatını, təhsilin müasirlə sdirilməsini, həmçinin səhiyyə və mədəniyyət sahəsində müsbət dəyi siklikləri nəzərdə tutan sosial sahədə ciddi islahatlann həyata keçirilməsi;
- Ordunun və hüquq-mühafizə orqanlarının yenidən qurulması;
- Əlveri sli investisiya və sahibkarlıq mühitinin yaradılması, igtisadi artımı stimulla sđıran makroigtisadi siyasətin və struktur dəyi sikliklərin həyata keçirilməsi yolu ilə igtisadiyyatın modernlə sdirilməsi;
- Bazar igtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun da sđınmaz əmlak bazannın formala sđınlması;
- Təbii inhisar sahəsində müvafiq islahatlann həyata keçirilməsi.

B üdcələrarası münasibətlərin səmərəli qurulması və dövlət malı iyyəsində qərarların qəbul edilməsi zamanı mərkəzlə sdirilmənin gücləndirilməsi və ümumdövlət mənafeyinin önə çəkilməsi dövlət xərclərinin keyfiyyətini və b üdcə vasitəsilə yenidən bölünmüş malı iyyə axınlarının səmərəliliyini ciddi surətdə yüksəltməyə imkan verir. Hər hansı ölkə ərazisində vahid b üdcə siyasətinin yeridilməsi b üdcənin tarazlaşdırılması səviyyəsini artırmağa, b üdcə kəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və məqsədyönlü idarəetməyə, b üdcə təşkilatları tərəfindən yaradılan kreditör borclarını kəskin surətdə azaltmağa, əvəzlə sdirmə və qeyri valyuta formalarında icmal b üdcəyə Hər hansı növ mənbələrdən daxilolma və xərclərin nəzərə alınması hesabına b üdcə inzibətçiliyini gücləndirməyə əlverişli zəmin yaradır.

B üdcə xərclərinin səmərəliliyinin və məqsədyönlülüynün təmin olunması üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş b üdcə-vergi intizamına əməl olunması, vəsaitlərdən qoyulmuş tələblər gözlənilməklə istifadə olunması üzərində nəzarətin gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. B üdcə gəlirlərinin və dövlət borclarının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq dövlət vəsaitlərinin b üdcədən-kənar aralıq və ya müvəqqəti bank hesablarında saxlanılmasının qarşısını qətiyyətlə alınmalı, b üdcənin kompleksliyi təmin olunmalıdır.

Məhdud dövlət vəsaitlərinin dövlət b üdcəsindən başqa xüsusi təyinatlı əlavə b üdcələrdə nəzərə alınmasının, bununla da vəsaitlərin müxtəlif proqramlar səviyyəsində xərclənməsinin qarşısını alınmalıdır ki, bu da müvafiq institusional dəyişikliklərin və ciddi təşkilatı tədbirlərin həyata keçirilməsini, habelə müvafiq hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edir. Dövlət b üdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən orqanlar tərəfindən normativ-hüquqi aktlarda və sənədlərdə təsdiq edilmiş tələblər və qaydaları yerinə yetirməsi, sahə nazirlikləri tərəfindən malı iyyələmə və xərc tələblərinin ilkin malı iyyə sənədlərilə əsaslandırılmasına nəzarət edilməsi təmin edilməlidir. Xərclərin yaranmış real borcları uyğun həyata keçirilməsi, dövlət vəsaiti hesabına alınmış mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun apanılması və bu zaman malı iyyə intizamına ciddi əməl edilməsi müvafiq dövlət orqanının səliyyətinin ali məqsədinə çevrilməlidir.

B üdcə xərclərinin optimalla sınılanması üzrə görülən tədbirlərin səmərəliliyi son nəticə kimi vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadənin səviyyəsi ilə, başqa sözlə xərc edilən dövlət vəsaitinin hər bir vahidinin istifadə effektivliyi ilə müəyyən olunur ki, bu da dövlətin malik olduğu məhdud resursların ilk növbədə strateji məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsini şərtləndirir. Resursların strateji bölünməsi üçün bir sıra prinsiplərin tələbləri gözlənilməlidir: [14]

- dövlət büdcəsinin kompleks xarakter daşması;
- resursların bölünməsinə obyektiv meyarlardan istifadə edilməsi;
- bölünmə zamanı prioritetliyin gözlənilməsi üçün məlumat bazasının yaradılması;
- sahə nazirliklərinin real ehtiyacları haqqında məlumatlara malik olunması;
- əvvəlcədən müəyyən edilmiş strategiyanın dövrü olaraq təhlil edilməsi.

Dövlət büdcəsi yalnız o zaman kompleks və əsaslandırılmış hesab edilir ki, onun tərtibi və təsdiqi zamanı hər hansı resurslara və xərclərə prioritetlik prinsipi əsasında baxılsın. Bu cür yanaşma büdcə xərclərinin idarə edilməsində gözlənilməz problemlərin və subyektiv çətinliklərin yaranması hallarının qarşısını almağa, əvvəlcədən müəyyən edilmiş istiqamətlər üzrə büdcənin icrasını təşkil etməyə, ikili büdcələrdən istifadənin aradan qaldırılmasına real zəmin yaradır.

Strategiyanın dövrü olaraq təhlili maddi rifah və ictimai məhsul tələbin ödənilməsi üzrə dövlət təkliflərinin təşkil səviyyəsini yüksəltməyə, son nəticədə büdcə xərclərinin strukturunun optimallaşdırılmasına və büdcənin səmərəsiz xərclərdən tamamilə təmizlənməsinə imkan yaradır. Belə təhlillər zamanı daha çox aşağıdakı məsələlərin həllinə diqqət yetirilir: nə qədər resurs bölünməsi sür, hara və necə sərf edilmişdir, nə əldə olunmuşdur, alternativ tədbirlər mövcud idi və onların tətbiqindən nə əldə etmək olardı, hansı problemlər meydana çıxdı və necə həll olundu və s.

Göründüyü kimi büdcə xərclərinin idarə edilməsi müəyyən nəticələrin əldə olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir ki, bu da büdcənin tərtibi, təsdiqi və icrası prosesində müvafiq standart proseduraları və konkret işlərin müəyyən şəkildə icrasını şərtləndirir.

1.3. Dövlət b üdcəsinin proqnozla sınırlanmasında məqsədli və nəzarətin rolu.

Perespektiv məqsədli və proqnozla sınırlanmasında qəbul edilmiş qərarların məqsədli və nəticələrini özündə əks etdirən illik b üdcə layihəsinin formalaşdırılması, kəmiyyət və keyfiyyət indikatorları vasitəsilə proqnozla sınırlanması və monitoring sisteminin yaradılması zəruri hesab olunur.

Bu məsələlərin həllini təmin edən metodların içərisində əsas yeri nəticələrə əsaslanan b üdcə smə (NƏB) sərbəst b üdcə məhdudlaşdırma qərarlarında xərclərin orta müddət kompleks planla sınırlanması tutur. [15] Nəticələrə əsaslanan b üdcə smə - b üdcə vəsaitlərinin istifadəsinin son nəticələrini və dövlət sosial iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq b üdcə resurslarının böyük qisminin təmin edən planla sınırlama metodudur. Onun tətbiqi məqsədləri və nəticələri ölçməyə, b üdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadə istiqamətlərini seçməyə, planla sınırlanmış nəticələrin əldə olunma dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu metodun əsas prinsipi ayrı-ayrı b üdcə vəsaitləri ilə onların gözlənilən istifadə nəticələri arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsidir. Nəticələrə əsaslanan b üdcə smə qərarlarında b üdcə vəsaitini bölüşdürənlər xərcləmələrinin həcmi və strukturunu da formalaşdırırlar. Buraya aiddir:

- Fəaliyyətin strateji məqsətləri.
- Strateji məqsədlərə istiqamətlənmiş taktiki məsələlər.
- Taktiki məsələlərin həllini təmin edən təşkilat daxili proqramlar.

Sosial iqtisadi siyasətin strateji məsələlərin böyük əksəriyyətinin həlli bir b üdcə ilində mümkün deyil. Ona görə də, təcrübədə NƏB prinsipləri orta müddət planla sınırlama şəraitində reallaşdırılmalıdır. Sosial iqtisadi və b üdcə proqnozla sınırlanmasının NƏB prinsipləri əsasında ortamüddət dövr və ineqvaziya – nəticələrə əsaslanan ortamüddət b üdcə smə (NƏOB) b üdcə prosesi islahatlarının əsası təşkil etməlidir. NƏOB illik b üdcə layihəsini ortamüddət planla sınırlama ilə əlaqəsini əks etdirən fasiləsiz prosesdir. İnkisaf etmiş ölkələrdə b üdcə smənin proqram – məqsədli metodlarının tətbiqi uzun tarixə malikdir. Belə ki, 1950-ci ildə

AB S da “b üdcə və b üdcə hesabatı prosedurları haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Avstraliya b üdcə prosesinin NƏB prinsipləri əsasında islahatlarına 21 il bundan əvvəl başlamışdır. O dövrdən etibarən Avstraliyada b üdcə proseslərinin və əldə edilən təcrübənin təkmilləşdirilməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilir. Konkret sferalar üzrə b üdcə layihəsini hazırlayan zaman hökumət son nəticələri müəyyənləşdirir, parlament bu nəticələrə çatmaq üçün hökumətə lazım olan ayırmaları təsdiq edir, nazirliklər isə öz fəaliyyətlərinin sosial və iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün nəticələrini müəyyənləşdirməli oldular. [18]

Kanada 1995-ci ildə federal səviyyəli Hər hansı nazirliklərdə və təşkilatlarda nəticələrə əsaslanmış idarəetmə prinsiplərinin tətbiq edilməsini qanunla qoymuşdur. Bu məqsədlə Hər hansı federal nazirliklər və təşkilatlar məcburi qaydada öz fəaliyyətlərinin ictimai nəticələrini müəyyənləşdirməli oldular.

NƏOB prinsipləri əsasında ayn-ayn sahələrə apanan islahatların dünya təcrübəsi göstərir ki, islahatlar ölkənin regionun və dövlət səliyyətinin konkret sahələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Eyni bir islahat konsepsiyası hər hansı bir dövlət fəaliyyəti sahəsində uğurla həyata keçirildiyi halda, təşkilatı strukturda olan müxtəlifliyinə görə digər bir sahədə onun tətbiqi gözlənilən səmərəni verməyə bilər.

B üdcə proqramla sınımlanmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri dövlət idarəetmə məsələləri ilə vaxtda həyata keçirilməlidir. Proqram məqsədli yanaşmanın uğurla tətbiqinin əsas şərti qəbul edilmiş b üdcələrin yerinə yetirilməsi zamanı maliyyə intizamına əməl edilməkdir. Nəticələrə əsaslanan b üdcələşmənin səmərəli tətbiqi üçün əsas problemlər dövlət məsələlərinin səliyyətinin sosial iqtisadi nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi çətinliyi, vahid idarəetmə və uçut sistemlərinin, eyni zamanda informasiya təminatının mükəmməl olmamasıdır.

NƏOB prinsipi əsasında b üdcə prosesinin islahatla sınımlanması bir sıra konkret məsələlərin həllini tələb edir. Fikrimizcə, NƏOB prinsipinin b üdcə prosesinə tətbiqi nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilə bilər: [20]

- B üdcə vəsaitlərinin baş bölməsdürücülərinin strateji məqsədlərinə, proqramlarına uyğun olaraq b üdcə xərclərinin bölməqusunun təmin edən layihənin hazırlanması mexanizminin yaradılması
- Xərc istiqamətləri üzrə perspektiv layihələrdən istifadə edilməsi
- B üdcə prosesinin monitoring sisteminə daxil edilməsi

Bu vəzifələr üçün əsas alət b üdcə vəsaitlərinin bölməsdürülməsinin fəaliyyət planları və nəticələri haqqında illik məruzələrdir. Bu məruzələrin hazırlanması və təqdim edilməsinin ardıcılığı qəbul edilməlidir. NƏOB – nin b üdcə prosesinə tətbiqi b üdcənin məhdud resurslarını optimalla sdırmağa, dövlət səliyyətinin nəticələrinin və gözlənilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Nəzarət idarəetmə sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qəbul olunmuş normalar və standartlardan yayınmalar, qanunvericiliyə əməl olunmaması halları, müqəssirlərin məsuliyyətə cəlb edilməsi, zərərin ödənilməsi və belə vəziyyətin təkrarına qarşı tədbirlərin görülməsi, mal-materiallardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və s. idarəetmənin tərkib hissəsi olmalıdır. İdarəetmədə əsas yer maliyyə nəzarəti, onun proqnozlaşdırılması və idarə olunmasıdır.

Maliyyə nəzarətini təmin etmək üçün təsərrüfat strukturlarının maliyyə əsaslarının yoxlanılmasının müxtəlif forma və metodlarından istifadə oluna bilər. Bu dövlətin mühim funksiyalarından biridir. Orda dövlətin maddi, material və valyuta vəsaitlərindən istifadə edilməsi mənim səmərəli, talan olunmalardan istisna edən tədbirlər görmək nəzərdə tutulur. Məqsəd qanunvericilik prinsipinə əməl olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

İqtisadiyyatda demokratik proseslərin, sərbəstliyin genişlənməsi birtərəfli başa düşülməməlidir. Sərbəstlik eyni zamanda ciddi məsuliyyətdir. Xalqın vəsaiti olan dövlət b üdcəsi, necə formala sır necə bölməsdürülür, hansı istiqamətlərə yönəldilir, necə istifadə edilir və hansı nəticələr əldə olunur? Nəzarətin qarşısında duran ən vacib məsələlər məhz bunlardır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev cənabları b üdcə vəsaitlərində düzgün istifadə etməyə, xərcləri təyinatı üzrə və maksimum səmərəli

istifadə etməyə çox böyük əhəmiyyət verərək deyir: “Əgər biz mal i yyə sistemimizdə səffaflığı tam şəkildə təmin etsək istənilən məsələ öz həllini tapa bilər. İndi aynlan vəsaitlə çox i slər görmək olar. Sadəcə, gərək bu vəsaitdən düzgün istifadə olunsun. Ona görə biz gərək səffaflığı təmin edək, daha da möhkəmləndirək. Xərclərə nəzarət daha da güclü olmalıdır və Hər hansı xərclərdən məqsədyönlü istifadə olunmalıdır.”

B üdcənin icrasına nəzarət iqtisadi metodlar, alətlər və mexanizmlərlə həyata keçirilir. Bu metodların ən təsirlisi mal i yyə alətləridir – vergi rüsumu, valyuta, kredit, qiymət, tarif və s.. [20] B üdcənin icrasına nəzarət təkəcə b üdcədən maliyələ smənin apanlmasının valyuta vəsai lərinin b üdcədən maliyələ sən təskilatlarə verilməsini deyil, onlann formala sması, bölgüsü, təyinatı üzrə və səmərəli istifadə olunması proseslərini əhatə edir. Bu nəzarət mal i yyə fəaliyyəti üçün qanunla müəy ən olunmuş qaydalara, normalara, prinsiplərə əməl olduğuna, aynlanmış vəsai lərin dövl ətin qar sıya qoyduğu vəzifələrə uyğunluğuna, iqtisadi əsasə malik olmasına və səmərəliliyinə mal i yyə nəzarətini əhatə edir.

Mal i yyə sisteminə nəzarət dövl ət b üdcəsinin təskil tərtib olunmasına, b üdcə, vergi, bank qanunvericiliyinin tələblərinə əməl olunmasına, b üdcə və b üdcədən kənar dövl ət vəsai lərinin təyinatı üzrə, səmərəli istifadəsinə, b üdcə vəsaitləri və b üdcədən kənar mal i yyə ilə bank və kredit təskilatlarında apanlanmış əməliyyatların qanunla müəy ən edildiyi kimi həyata keçirilməsinə nəzarəti əhatə edir. Bu həmçinin b üdcə qəlirlərini artırmaq, mal i yyə vəsai lərinə qənaət etmək, mal i yyə özbaşnəliqlərinin qarçısını almaq, təqsirkarların ödəni sləri təmin etməsinə nail olmaq, mal i yyə intizamına əçəl olunması üçün tədbirlər görməkdir.

B üdcənin icrasına nəzarət təkəcə geniş səlahiyyətlərə malik olmaq deyildir. Bu həmçinin, b üdcə prosesinin Hər hansı mərhələlərini əhatə edən, olduqca ciddi məsuliyyətdir. B üdcənin icrasına nəzarət qanunverici və icra strukturları tərəfindən apanılır. Parlament nəzarəti başlıca olaraq 3 formada həyata keçirilir: [15]

1) *İlkin nəzarət* – Azərbaycan Respublikasının prezidenti Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasının 96-cı və 109-cu maddələrinə uyğun olaraq “Azərbaycan Respublikasının (müvafiq il) 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanun layihəsini və onunla bağlı materialları (bütçə sərəfisi) Milli Məclisə göndərməsi və sənədlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu dövlət büdcəsinə parlament nəzarətinin başlanğıcıdır. İlkin nəzarət – bütçə layihəsinin formalaşması proseslərini əhatə edir. Burada proqnozların reallığına, onların sosial-iktisadi inkişafı, mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilinin olacağı kimi əks etdirilməsinə nəzarət olunur. Bu işin keyfiyyətli aparılması sosial-iktisadi inkişaf proqnozları ilə onların icrası arasında kənarlaşmaları minimuma endirə bilər. Bu mərhələdə aparılan nəzarət, bir növ xəbərdarlıq xarakteri daşıyır.

2) *Cari nəzarət* – Nəzarətin bu formasının özü bir sistemdir. Bütçənin icrasına cari nəzarətin həyata keçirilməsində Maliyyə Nazirliyi aparıcı rol oynasa da, orada Vergilər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Banklar və kredit təşkilatlarının, Dövlət sosial müdafiə fondunun, Dövlət Neft Fondunun, Sığorta sisteminin və s. müəssisələrə malik olduğu dənildir.

Bütçədən xərclərin təyinatı üzrə aparılması və onların səmərəli istifadə olunması birbaşa xəzinədarlığın funksiyasıdır. Xəzinədarlıq təkcə bütçə vəsaitlərindən deyil, habelə dövlət neft fondundan, dövlət sosial müdafiə fondundan, bütçə təşkilatlarının bütçədən kənar fondlarından maliyələndirilmələrinin aparılmasını təmin edir. Bu nəzarətin başlıca funksiyası, israfçılığa yol verməmək, dövlət vəsaitinin hər manatından maksimum səmərəli istifadə olunmasını təmin etməkdir. Bu sahədə neqativ halların tam aradan qaldırılması üçün sistemli işlər görülür.

Burada Milli Məclisin başlıca işi rüblər üzrə dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət etməkdir. “Bütçə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən hər rüb tamam olduqdan sonra növbəti ayın iyirmi beşinə kimi keçən rübdə bütçənin icrası haqqında sənədlər Milli Məclisə təqdim edilir. [4] Milli Məclis təqdim edilmiş sənədlər əsasında bütçənin icrasının qanunauyğunluğunu, orada qeydlərin strukturu, təsdiq olunanla icra olunanın uyğunluğu, xərclərin maliyələ

sdirilməsində kənarla smalara yol verilməsi və b üdcə vəsai lərinin təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirir. Bu b üdcənini bilavasitə icrası, qanunla müəy ən edilmiş b üdcə daxilolmalannın təmin edilməsi, yəni qəl irlərin toplanması və eləcə də, dövl ət b üdcəsindən ayn-ayn müəssisə və tə skilatlara maliyələ smənin apanılması prosesinin qanuniliyinə nəzarətdir. Burada ayn-ayn müəssisə və tə skilatların b üdcə qar sısında öhdəliklərini necə yerinə yetirmələrinə vergi və resursların qanunla müəy ən olduğu müddətdə və mabləgdə ödə ni məsinə nəzarəti həyata keçirir. Nəzarətin bu mərhələsində vergi və resursların hesablanmasının düzgün apanılması, vergidən yayınmalann qar sısının alınması, vergi borclannı ödəməyənlərə qar sı cərimələrin, mal i yyə sanksiyalannın tətbiq olunmasına nəzarət həyata keçirilir. Mal i yyə intizamına əməl olunması təkəcə b üdcəyə ödəni slərin deyil, həmçinin b üdcədən maliyələ sdirilmənin qanunla müəy ən olduğu müddətdə və mabləgdə apanılmasını təmin etməyə nəzarətdir. Burada b üdcə gəlir l ə rinin müəy ən olduğu səviyyədə və vaxtənda yerinə yetirilməsinə görə sanksiyalar tətbiq olduğu kimi, b üdcədən maliyələ sdirilmələrin vaxtında açılmasına da (əgər b üdcə qəl irləri imkan verirsə) və ya xərclərin azaldılmasına görə də məsuliyyət olmalıdır.

Məsuliyyətin birinci tərəfi, b üdcə daxilolmalanna aid hissəsi ciddi məsuliyyət mexanizmlərinə nəzərdə tutulduğu halda, b üdcədən maliyələ sdirilmələrin apanılmasında qanunda müəy ən edilmiş qaydalara əməl olunmamasına görə məsuliyyət lazımı dərəcədə sərt deyildir. Fikrimizcə, mal i yyə intizamına əməl olunmamasına görə, həm b üdcə daxilolmalannında, həm də b üdcədən maliyələ smələrin açılmasında odekvat sanksiyalann tətbiq olunması məqsədəuyğun olardı. Yəqin ki, “b üdcə məcəlləsi” hazırlanmasında o nəzərə alınmalıdır. Bir sözlə b üdcə prosesinin hər iki tərəfinin, vahid qaydalar və prinsiplərlə fəaliyyət göstərməsi təmin olunmalıdır.

3) *Yekun Nəzarət* - Dövl ət b üdcəsinin icrasına yekun nəzarəti b üdcə ili ba sa çatdıqdan sonra icra olunmuş b üdcənin Milli Məclisdə müzakirəsi və təsdiq olunmasıdır. “B üdcə Sistemi Haqqında” qanuna əsasən yeni mal i yyə ilində

mayın 15-ə kimi, keçən il icra olunmuş b üdcə sənədləri və b üdcənin icrası barədə hesabat Milli Məclisə təqdim olunur. [4]

Bu icra olunmuş b üdcənin gəlirlər və xərclərin qanuniliyini müəyyən edən nəzarətdir. Hökumətin bir il necə işlədiyi, qarşısına qoyduğu vəzifələri necə yerinə yetirdiyi, nəzarətin bu formasında müəyyən edilir. Bu bir ildə dövlətin malı iyyə sahəsində gördüyü işlərə qiymət verməkdir. B üdcənin icrasına sonuncu nəzarətin əhəmiyyət onun əvvəlinci formalardan heç də az deyildir.

Bu b üdcə prosesinə, ölkədə bir il ərzində görülmüş tədbirlərin sayına görə deyil, əldə edilmiş nəticələrə görə qiymət verilməlidir. İcra olunmuş b üdcədə hansı nöqsanlara, gəlirlər və xərclərdə hansı kənarlaşmalarla yol verildiyini nəzarətin bu forması müəyyən edə bilər. Əlbəttə, onun mənası təkcə nöqsanları aşkar etməkdir, müvafiq tədbirlər görməklə bitmir. Nəzarətin bu formasının aktuallığı, fikrimizcə, yol verilməmiş nöqsanların, növbəti malı iyyə ilində təkrarlanmaması üçün tədbirlər görməkdən ibarətdir. B üdcə prosesinin keyfiyyətini daha da yüksəltmək üçün, əvvəlki ilin təcrübəsinin öyrənilməsi, təhlili və müvafiq tədbirlər görülməsi vacibdir.

Burada nəzarət subyektləri, dövlət hakimiyyətinin qolları (Prezident aparatı, Nazirlər kabineti, Milli Məclis, bank, vergi və digər malı iyyə nəzarət təftiş orqanları) işləyir. Hər bir nəzarət orqanının nəzarət sahələri, istifadə etdikləri metodlar, üsullar, mexanizmlər vardır. Onların koordinasiya olunmuş səliyyətinin təmin edilməsi, b üdcə prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin vacib şərtidir. Bu işdə hesablama palatasının öz rolu və funksiyaları vardır. Hesablama palatası nəzarət-təftiş, ekspert-analitik, informasiya və s. fəaliyyəti ilə dövlət b üdcəsinin icrasına nəzarətin vahid sistemini təmin edir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının hər biri öz funksional xassələrinə uyğun olaraq malı iyyə nəzarətini həyata keçirirlər: [15]

a) Malı iyyə nazirliyi b üdcənin icrasına cari nəzarəti həyata keçirir. Onun əsas prinsipləri və qaydaları “b üdcə sistemi haqqında” qanunla müəyyən olunur. Bu dövlətin malı iyyə vasitələrinin b üdcə təşkilatlarına ayrılan hissəsinin, təyinatı üzrə və səmərəli istifadə olunmasına nəzarətin təşkilindən ibarətdir

b) Vergilər nazirliyi vergi qanunvericiliyinin vahid sistemlə icrasına nəzarəti həyata keçirmək, vergi ödəyicilərinin qanunda müəy ən olunduğu kimi vergilərin hesablanması və müəy ən olunması vaxtda dövl ət b üdcəsinə köçürülməsi, vergidənyayınmalann qar sısının alınması, vergi cinayətlərinin a skarlanması və qanunla müəy ən edilmiş tədbirlərin görülməsini həyata keçirir.

c) Dövl ət gömrük komitəsi “gömrük məcəlləsi” əsasında öz səlahiyyətləri çərçivəsində valyuta nəzarətini həyata keçirir, idxal-ixrac prosedur qaydalanna əməl olunması, resursların hesablanması və dövl ət b üdcəsinə köçürülməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün tədbirlər görür.

Fəsil II. Müasir dövrdə Azərbaycanada dövlət b üdcəsinin proqnozlaşdırılmasının mövcud durumu, onun təhlili və qiymətləndirilməsi.

2.1. Dövlət b üdcəsinin proqnozlaşdırılmasının müasir vəziyyəti.

Azərbaycan Cənubi Qafqazın əhalisinin 55%-ni, ərazisinin 47%-ni, strateji valyuta ehtiyatlarının 91%-ni, ÜDM-in 73%-ni və ixracın 86%-ni əhatə edir. Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun hazırladığı “Global Rəqabətlik 2014-2015 hesabatında” 4,51 balla 37-cü yerə yüksəlib. Artıq ardıcıl 5-cü ildir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyi artır. 2010-2011-ci illərdə rəqabət qabiliyyətliliyi reytingində Azərbaycanın mövqeyi 57-ci yer olduğu halda, 2011-2012-ci illərdə 55-ci yerdə, 2012-2013-cü illərdə 46-cı yerdə, 2013-2014-cü illərdə 39-cu yerdə və 2014-2015-ci illərdə 37-ci yerdə qərarla sıb. [9]

Məlumatlara əsasən, Azərbaycan makroiqtisadi mühit göstəricisinə görə 148 ölkə arasında 8-ci, əmək bazasının effektivliyi göstəricinə görə 30-cu, texnoloji hazırlıq səviyyəsinə görə 50-ci və innovasiyalara görə 50-ci yerdə qərar tutub. Xüsusilə makroiqtisadi sabitliyin ayn-ayn komponentləri üzrə Azərbaycanın mövqeləri daha güclüdür. Məsələn, Azərbaycan inflyasiya dərəcəsinin a sağ səviyyəsinə görə dünyada 148 ölkə arasında 1-ci yerdədir, habelə ümumi yığımın ÜDM-dəki payına əsasən 10-cu, dövlət borcunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisinə görə 13-cü və icmal b üdcənin balansının ÜDM-ə % nisbətinə görə 15-ci yerdədir. [7]

Azərbaycan hesabatda Çin istisna olaraq Hər hansı BRİCS (ən sürətlə inkişaf edən beş iqtisadiyyat - Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika) ölkələrini geridə qoyub. MDB-də ən rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat quruluşu Azərbaycan bu coğrafiyada ən yaxın rəqibi Qazaxıstanı 11 pillə qabaqlayır. MDB ölkələrindən Qırğızıstanla Azərbaycanın reytingdəki mövqeləri arasında 82 ölkə və siyahının 55%-dən çoxu yerlə sərbəst. Azərbaycan hətta Avropanın apancılıq iqtisadiyyatlarına malik ölkələrdən olan İtaliyanı da rəqabət qabiliyyətliliyinə görə geridə qoyub. [7]

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin artması qeyri-neft sektorunun geni slənməsini, bununla da neft gəlir l ə rinin insan kapitalına çevrilməsi prosesinin sürətləndirir. Rəqabət qabiliyyətinin artması ölkənin müstəqil iqtisadi siyasət aparmasının, diversifikasiya siyasətinin ölkəyə əlavə iqtisadi-siyasi dividendlər qazandırmasının bariz göstəricisidir.

2013-2015-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin göstəriciləri (mln. manat)							
	2013 fakt	2014 proqnoz	2015 proqnoz	2015-ci ilin mğqayisəsi			
				2013-cğ illin faktı ilə		2014-cğ illin proqnozu ilə	
				fərq (+;-)	faiz	fərq (+;-)	faiz
Gəlirlər	19496,3	18384,0	19438,0	-58,3	-0,3	1054,0	5,7
Xərclər	19143,5	20063,0	21100,0	1956,5	10,2	1037,0	5,2
Büdcə kəsiri - / profisiti +	352,8	-1679,0	-1662,0	-2014,8		17,0	

Azərbaycanın müasir iqtisadi mənzərəsini müəy ənlə sdirən ölkəyə yatırılan investisiyalar olmu sdu. 2003-2012-ci illərdə Azərbaycanca 131,9 milyard AB S dollan sərmayə yatırılmı sdı ki, bunun da 64,1 milyard dollan xarici sərmayələr olmu sdu. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk dövründə iqtisadiyyatı inki saf etdirmək üçün xarici investisyalardan və kreditlərdən asılı vəziyyətdə olduğu halda, İlham Əliyevin prezidentliyi dönəmində daxili sərmayələr ilk dəfə olaraq həcmcə xarici sərmayələri üstələdi. Azərbaycan adamba sına dü sən xarici sərmayə həcminə görə postsovet məkanı və Sərqi Avropada ön mövqələrə malikdir. [21]

Cəlb edilmiş investisiyalar öz behresini verir: 2003-2012-ci illərdə ÜDM məhsul 3 dəfə artmı sdu. 2010-2015-cü illərdə qeyri-neft ÜDM təxminən illik 10% artmı sdu ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının ağırlıq mərkəzinin qeyri-resurs sektoruna keçidini təmin edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycanı son 10 ildə dünyada ən sürətlə inki saf edən ölkələrdən biri kimi qiymətləndirib. Dünya Bankının hesablamalarına görə Azərbaycan 15 postsovet respublikası arasında

ÜDM-in həcminə görə 4-cü yerdədir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun proqnozlanna görə Azərbaycanada ÜDM həcmi 2017-ci ildə Orta Asiyanın (Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızstan və Tacikistan) birlikdə götürülmü s eyniadlı göstəricisi ilə müqayisə edilən həddə olacaq. [22]

**2015-ci ildə ölkənin iqtisadi və sosial inki safinin
makroiqtisadi göstəriciləri**

Göstəricilər	2015-ci ildə faktiki, milyon manat	2015-ci il 2014-cü ilə nisbətən, %-lə	Məlumat üçün: 2014-cü il 2013-cü ilə nisbətən, %-lə
ÜDM	54 352,1	101,1	102,8
o cümlədən: qeyri-neft ÜDM	37 670,0	101,1	107,0
Əhalinin hər nəfərinə dü sən ÜDM, manat	5 703,7	99,9	101,5
Sənaye məxsulu	26 156,9	102,4	99,3
o cümlədən qeyri-neft sənayesi	7 660,3	108,4	106,9
Əsas kapitalla yönəldilmis vəsaitlər	15 957,0	88,9	98,3
o cümlədən tikinti-qura sdırma işlərinə	11 722,9	86,6	111,8
Kənd təsər rüfatı məxsulu	5 635,3	106,6	97,4
o cümlədən: bitkiçilik	2 761,1	111,3	91,7
heyvandarlıq	2 874,2	102,5	103,0
Nəqliyyat sektorunda yük da sınması, milyon ton	222,4	100,2	101,9
o cümlədən qeyri-neft yüklərinin da sınması	161,6	101,6	103,4
Nəqliyyat sektorunda sərni sin da sınması, milyon sərni sin	1 891,9	103,5	104,7
İnformasiya və rabitə xidmətləri	1 642,8	106,8	115,1
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	25 721,1	110,9	110,0
Əhaliyə göstərilən valyutalı xidmətlər	7 462,8	105,1	107,2
Dövl ət b üdcəsinin qəl irləri	15 455,3	90,0	97,1
Dövl ət b üdcəsinin xərcləri	15 469,2	102,5	94,3
Dövl ət b üdcəsinin kəsiri	13,9	-	-
Əhalinin qəl irləri	41 738,6	105,7	105,1
Əhalinin hər nəfərinə dü sən gəlirlər, man.	4 380,1	104,5	103,8
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2015-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	7 089,5	100,0	110,4

Kredit qoyulu olan, 2015-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	18 744,3	103,3	119,1
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	1 229,6	125,3	123,5
Orta aylıq əmək haqqı, manat	462,0	104,5	105,4
Əhalinin sayı, min nəfər, 2015-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	9 696,8	101,2	101,2
Statistika məlumatı:			
Xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ \$	23 575	99,5	95,0
o cümlədən: ixrac	15 379,4	99,3	98,9
idxal	8 196,2	100,2	83,0 >
Gömrük məlumatı:			
Xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ \$	18 815,4	95,9	93,4
o cümlədən: ixrac	10 619,2	94,3	98,0
ondan qeyri-neft ixracı	1 461,7	103,6	98,9
idxal	8 196,2	100,2	83,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycan dövləti sosial bazar iqtisadiyyatı qurur. Sosial bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipləri - bazar qiymət mexanizmi, açıq bazar, şəxsi mülkiyyətin üstünlüyü, müqavilə azadlığı və iqtisadi siyasətin davamlılığı - Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətində öz əksini tapır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda sosial balans və azadlıq arasında tarazlıq qorunur. Azərbaycan dövləti çox ağır şəraitdə bir tərəfdən 1 milyon nəfər qaçqın və məcburi köçkün, digər tərəfdən isə təcavüz üzündən yüksək səviyyədə saxlanılan hərbi xərclər nəzərə alınmaqla öz siyasətini sosial rifah halının yaxşılaşdırılması və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəltdir.

Davamlı iqtisadi inkişafın əsası kimi Azərbaycan sənayelə smə (qeyri-neft sektorunda) siyasətinə xüsusi əhəmiyyət verir. Azərbaycanda son 10 il ərzində sənaye məhsulunun həcmi 6,9 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 3,3 dəfə artmışdır. Bu rəqəm ölkədə güclü sənayelə smə prosesinin getməsindən xəbər verir. 2015-ci ildə neft hasilatının həcmi 2005-cü illə müqayisədə 2,8 dəfə, qaz hasilatının həcmi isə 5,3 dəfə artmışdır. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan öz enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, həm də region ölkələrinin etibarlı enerji təminatçısına çevrilmişdir. [22]

Qeyri-neft sektorunun sürətli inki safı, strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-in 3/4-ə yaxınla sması və xarici borcun isə ÜDM-in cəmi 7-8%-ni tə skil etməsi Azərbaycan hökumətinin fiskal və monetar siyasətinin əsas cizgilərini müəy ənlə sdirir. Azərbaycan hökumətinin apardığı fiskal geni slənmə siyasəti iqtisadi inki safın stimulla sdınlmasında əhəmiyyətli rol oynayıb. Son 10 ildə dövl ət b üdcəsinin 19 dəfə böyüməsi nəticəsində a sağdakı hədəflərə nail olunub:

1) Ölkədə tələb stimulla sdınıb - xüsusilə də əhalinin qəl irləri 7 dəfədən çox artıb; 2) Təklif geni sləndirilib - dövl ət xidmətlərinin həcmi böyüyüb;

3) İnfrastruktur təkmillə sdirilib - iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inki safı üçün əsas kapitalla 106 milyard AB S dollan vəsait yönəldilib ki, onunda 49%-ni dövl ət investisiyalar tə skil edib;

4) Ölkənin müdafiəsi daha yax sı tə skil edilib və ixrac yönümlü və idxalı əvəz edən hərbi-sənaye kompleksi yaradılıb;

5) Dövl ət sifari si hesabına özəl sektor daha da güclənib.

“Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövl ət b üdcəsi haqqında” qanun layihəsi haqqında mal i yyə naziri Samir Sərifov a sağdakılan bildirmisi sdir: [22]

“ Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatına iki xarici amil təsir edir. Bunlardan biri dünya bazannda xammalın qiymətinin kəskin enməsi, digəri isə region ölkələrinin bir çoxunda milli valyutaların kəskin ucuzlaşmasıdır. Neftin qiymətinin a sağı düşməsi təkcə neft hasil edən deyil, həm də neft istehlak edən ölkələrin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. Hesab edirik ki, qeyri-münbit iqtisadi fonda Azərbaycan iqtisadiyyatı təqdirləyici artımla inki saf edib. Belə ki, 2015-ci ilin ilk 6 ayında ölkədə 26,3 milyard manat həcmində ÜDM məhsul istehsal olunub və iqtisadiyyatın real artımı əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 5,7% tə skil edib. Bu artım əsasən qeyri-neft sektorunun hesabına baş verib. Neft sektoru son illər ərzində daha çox azalmaya doğru dinamika nümayiş etdirir. Amma Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir və dünyada baş verən prosesləri nəzərə alsaq, sübhəsiz ki, onların ölkəmizə təsirləri mövcuddur. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən bu il üçün hazırlanmış sosial-iqtisadi proqnoza da yenidən baxılıb. İlin sonuna biz ÜDM artımını əvvəlki proqnoza

nisbətən 1,1% az gözləyirik, yəni, 3,3% səviyyəsində. Neft sektoruna aid artım 0,6% geriləyəcək, qeyri-neft sektoru isə 5,9% artacaq. Dövlət bütəcəsinin gəlirlərinin cari ilin sonuna 17 milyard 80 milyon manat məbləğində icra olunması gözlənilir. İlin sonuna xərclərin icrasını da təxminən 84% səviyyəsində gözləyirik.

2016-cı ilin dövlət və icmal bütəcə layihələrinin tərtibi zamanı İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin hazırladığı makroiqtisadi proqnoz göstəricilərinə müvafiq olaraq UDM-un 1,8%-lik, qeyri-neft UDM-un isə 3,4%-lik artım sürəti əsas götürülüb. Dövlət Neft Fondundan dövlət bütəcəsinə transfertlərin məbləğinin azalması fonunda 2016-cı ilin dövlət bütəcəsinə qəlirlərində xüsusi çəkisi cari ilin gözlənilən icrası ilə müqayisədə 11,8% çox artacaq. Dövlət bütəcəsinə nəzərdə tutulan Hər hansı sosial öhdəliklər, əsas dövlət proqramları, təhsil, səhiyyə, sosial, mədəniyyət layihələrinin, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin maliyyə təminatı yaradılır.

Gələn ilin dövlət bütəcəsinin qəlirləri UDM-un 25,2% həcmində olaraq 14 milyard 566 milyon manat, xərclər isə UDM-un 28,2% həcmində olaraq 16 milyard 264 milyon manat proqnozlaşdırılıb. Dövlət bütəcəsi xərclərinin 62,6%-i və yaxud 10 milyard 188 milyon manatı cari xərclərə, 29,7%-i və yaxud 4 milyard 826 milyon manatı əsaslı xərclərə, 7,7%-i və yaxud 1 milyard 250 milyon manatı dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərə yönəldiləcək. Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət bütəcəsinə 6 milyard 602 milyon manat, Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə 1 milyard 590 milyon manat vəsaitin daxil olacağı proqnozlaşdırılır. Son 2 ildə həyata keçirilməsinə başlanılan Dövlət Neft Fondundan dövlət bütəcəsinə transfertlərin tədricən azaldılması siyasəti gələn il davam etdiriləcək. Belə ki, 2016-cı ildə Dövlət Neft Fondundan dövlət bütəcəsinə 6 milyard manat transfert proqnozlaşdırılır ki, bu da 2015-ci ilin gözlənilən icrası ilə müqayisədə 26,2% az deməkdir. 2016-cı il dövlət bütəcəsinin gəlirlərinin 6 milyard 773 milyon manatı və yaxud 46,5%-i qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların payına düşəcək. 2016-cı ildə sair daxilolmalar üzrə bütəcəyə 69 milyon manat

vəsaitin daxil olmasını gözləyirik. B üdcə tə skilatlarının ödəni sli xidmətlərindən 305 milyon manat mədaxil gözlənilir. [22]

Növbəti ildə dövlət b üdcəsinin xərclərində sosialyönümlü xərclərin xüsusi çəkisi 36,1% səviyyəsində olacaq. Bütövlükdə dövlət b üdcəsi xərclərinin azalması fonunda bu xərclər cari illə müqayisədə 42 milyon manat və yaxud 0,7% artacaq və 5 milyard 868 milyon manat tə skil edəcək. 2016-cı il üçün sosial tədbirlərə b üdcədən 5 milyard 139 milyon manat vəsait aynlacaq. Bunlar da əsasən elm, təhsil, səhiyyə, sosial təminat, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və gənclər siyasəti xərclərinin mal iyyətə sdirilməsinə yönəldiləcək. Bu isə cari ilin gözlənilən icrası ilə müqayisədə 211 milyon manat və yaxud 4,3% çox deməkdir. Qeyri-hökumət tə skilatlarına və kütləvi informasiya vasitələrinə dövlət dəstəyi olaraq mal iyyətə yardımı üçün cari ilin dövlət b üdcəsində nəzərdə tutulmuş səviyyədə, yəni, 10,6 milyon manat səviyyəsində vəsait proqnozlaşdırılıb. Sosial ipotekanın tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə növbəti il İpoteka Fondu üçün dövlət b üdcəsindən 50 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulub.

İcmal b üdcənin qəlirləri 16 milyard 720 milyon manat, xərcləri isə 19 milyard 907 milyon manat səviyyəsində nəzərdə tutulur. İcmal b üdcəyə daxil olan Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun b üdcəsinin gəlir və xərcləri bərabər olaraq 3 milyard 79 milyon manat tə skil edəcək. Dövlət b üdcəsindən Fondun b üdcəsinə transfert bülki səviyyədə və yaxud xərclərin 35,7% həcmində olaraq, 1 milyard 100 milyon manat tə skil edəcək. Dövlət Neft Fondunun b üdcəsinin xərcləri 8 milyard 200 milyon manat səviyyəsində nəzərdə tutulur. Bu da cari illə müqayisədə 4 milyard 105 milyon manat və yaxud 33,4% az deməkdir. Dövlət Neft Fondunun b üdcəsindən bir sıra dövlət əhəmiyyətli investisiya layihələrinin mal iyyətə sdirilməsi üçün 2 milyard 200 milyon manat vəsait yönəldiləcək.

Beləliklə, əvvəlki ilin b üdcəsindən öz yığıcamlığı, prioritetliyi və ünvanlığı ilə fərqlənən 2016-cı ilin dövlət b üdcəsinin xərcləri ölkəmizin mövcud iqtisadi reallıqlarına söykənməklə qarşıda duran Hər hansı sosial proqramların və dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə mal iyyətə təminatını yaradır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymasını şərtləndirmiş və növbəti illərdə bu sahədə nailiyyətlərin davamlılığının təmin edilməsi ilə bağlı ortamüddət dövr üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələcək üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri” (bundan sonra – “Konsepsiya”) “B üdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 2 iyul tarixli 358-2Q nömrəli Qanununa, “B üdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 oktyabr 2002-ci il tarixli 809 nömrəli Fərmanına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 24 may tarixli 75 nömrəli Qərar ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydalan”na uyğun olaraq hazırlanmışdır. [4]

Konsepsiyanın əsas məqsədi azad rəqabətli, məhdud resursların səmərəli bölünməsinə təmin edən sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafına, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin müasir forma və metodlarını tətbiq etməklə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasının sürətlənməsinə, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, tam məşğulluğa, qəbulun ədalətli bölünməsinə, ətraf mühitin qorunmasına və nəticədə dayanıqlı iqtisadi inkişaf və əhəlinin layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası üzrə müəyyənləşdirilmiş hədəflər nəzərə alınmaqla, 2014-2017-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin əsas prioritet vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir: [17]

- makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması;
- milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın sürətləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi;

- qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi və ölkənin ixrac qabiliyyətinin artırılması;
- regionların davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi;
- sosial yönümlü siyasətin davamlılığının təmin edilməsi.

2014-2017-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının bütdcə siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olaraq iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin modernləşməsinə və onun effektivliyinin, uzunmüddət dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılmasına, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldiləcəkdir. 2014-2017-ci illər üçün bütdcə siyasətinin əsas prioritetləri aşağıdakılardır: [17]

- UDM-da qeyri-neft sektoru üzrə bütdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisini yüksəltmək;
- bütdcə gəlirlərinin yığım əmsalını artırmaq;
- dövlət torpaqlarının icarəyə verilməsindən əldə olunan qəbulatların bütdcəyə daxilolma əmsalını artırmaq;
- dövlət rüsumu haqqında qanunvericiliyi təkmilləşdirmək;
- respublikanın şəhər və rayonları üzrə yerli gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- dövlət bütdcəsi xərclərinin UDM-da xüsusi çəkisinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- xərclərin bütdcə təşkilatlarının sifarişləri və ölkənin makroiqtisadi bazası çərçivəsində tərtibat işlərinin təkmilləşdirilməsini davam etdirmək;
- dövlət bütdcəsindən mal istehlakına vəsaiti təşkilatlar üzrə adambaşına mal istehlakını artırma prinsipi keçidi davam etdirmək;
- yerli dövlət proqramları və tədbirlərinin ortaq müddət bütdcə xərcləri ilə uzlaşdırılması üçün tədbirlər görmək;
- xərclərin investisiya və sosialyönümlülüyünə üstünlük verməklə, sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsini davam etdirmək və sosial öhdəlikləri yerinə yetirmək;

- b üdcə xərclərinin son nəticəyə əsaslanan məqsədli proqramlar əsasında tərtibi i sini davam etdirmək;
- ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən sahibkarlığın, regionlann inki safını təmin edən və dövl ət proqramlarında dövl ət b üdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin mal i yyələ sdirilməsini təmin etmək;
- ölkənin müdafiə qüdrətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hərbi potensialının artırılması istiqamətində b üdcə siyasətini davam etdirmək;
- ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə aqrar sektorun inki saf etdirilməsi, kənd təsər rüfatı məhsullannın, o cümlədən taxıl istehsalının artırılması və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, istehsalçılann ixrac yönümlü səaliyyətinin stimulla sđınması, emal və yeyinti sənayesinin xammala, əhalinin isə ərzaq məhsullanna olan tələbatının yerli məhsullar hesabına ödə ni məsi üçün bu sektora ünvanlı dövl ət yardımının verilməsini davam etdirmək;
- təhsil, səhiyyə, sosial sığorta və sosial yardım sistemi, idman, mədəniyyət sahələrində islahatlan davam etdirmək, onlann prioritet inki saf istiqamətlərini stimulla sđırmaq;
- dövl ət b üdcəsinin vəsaiti və alternativ mal i yyələ smə mənbələri hesabına turizmin inki safını stimulla sđırmaq;
- dövl ət əsaslı vəsait qoyulu sunun strukturunu daha da təkmillə sdirməklə bu məqsəd üçün daxili mal i yyə ehtiyatlarının daha çox cəlb edilməsinə, regionlann inki safına, sosial və infrastruktur obyektlərin tikintisinə və bərpaasına üstünlük vermək, vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq;
- ekoloji tədbirlərin davam etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin yaradılması üçün dövl ətin mal i yyə dəstəyini artırmaq;
- dövl ət b üdcəsindən müəssisə və tə skilatlarla verilən mal i yyə yardımlannın və transfertlərin istifadə mexanizmini təkmillə sdirmək və effektivliyi artırmaq, müəssisə və tə skilatların mal i yyə vəziyyətinin sağlamlıqla

- sđınlması istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini davam etdirmək;
- dövlət borclannın idarə olunmasında səmərəliliyi daha da artırmaq, dövlət zəmanəti ilə kreditlərin alınması və istifadəsinə, eləcə də təşkilatların maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək;
  - dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək;
  - dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyə sənədi strukturunun təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmək, qiymətli kağızlar bazasının daha da inkişaf etdirilməsi hesabına dövlət istiqrazlarının buraxılması yolu ilə dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyə sənədiləşdirilməsinə üstünlük vermək;
  - qeyri-neft gəlirlərinin artımı hesabına dövlət büdcəsi kəsirinin azaldılmasına və kəsirin idarə olunan səviyyədə saxlanılmasına nail olmaq.

Ortamüddət perspektivdə ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin sabit artımına, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, maliyyə intizamının gücləndirilməsinə və şəffaflığının daha da artırılmasına nail olmaq, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət büdcəsinin rolunu artırmaq, monetar və büdcə siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi əsas məqsədlərdəndir. [20]

Ortamüddət dövrdə ölkənin daxili resurslarının payının artırılması hesabına iqtisadiyyata daha çox sərmayə qoyulması, mərhələlərlə xərclərin orta və uzunmüddət dövrləri əhatə edən proqramlar əsasında proqnozlaşdırılmasının daha da genişləndirilməsi, funksional səviyyədə xərclərin strukturunun təkmilləşdirilməsi, dövlət zəmanəti ilə iqtisadiyyata cəlb olunan və dövlət büdcəsində dövlət investisiya xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin prioritetlər, istiqamətlər (sahələr) üzrə bölgüsü və həmin vəsaitlərə nəzarəti daha da artırmaq qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Büdcə qanunvericiliyinin ölkənin iqtisadi islahatlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, iqtisadi siyasət, proqnozlaşdırma və dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibində əlaqələrin uzlaşdırılması, açıq büdcə

göstəricilərinin (indeksinin) yaxşılaşdırılması istiqamətində işlərin davam etdirilməsi ortamüddət dövrü üçün qarşıda duran vəzifələr sırasındadır.

Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi aşağıdakı hədəflərə nail olunmasını təmin edəcəkdir: [16]

- makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması;
- sosial yönümlü siyasətin davamlılığının təmin edilməsi;
- iqtisadi tənzimləmənin alət və mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi;
- ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi və onun daha dolğun reallaşdırılması;
- inflyasiyanın məqbul həddə saxlanması;
- bütüncü xərclərinin səmərəliliyinin artırılması;
- milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi və onun intellektual-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi və optimal iqtisadi strukturun təmin edilməsi;
- qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi;
- ölkənin ixrac potensialının artırılması;
- qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi;
- ölkənin enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi;
- sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üçün biznes mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi;
- regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və regionlar arasında mövcud olan diferensiasiyanın minimuma endirilməsi;
- milli istehsalçıların xarici bazarlarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi və onların maraqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi;
- ÜTT prinsipləri çərçivəsində daxili bazanın qorunması;

- əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması, o cümlədən yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması, ölkədə orta təbəqənin xüsusi çəkisinin artması;
- infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, o cümlədən əhalinin keyfiyyətli kommunal xidmətlərlə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial müdafiə) məzmununun müasirləşdirilməsi və onun keyfiyyətinin artırılması;
- elmin istehsal inteqrasiyasının daha da gücləndirilməsi;
- məşğulluğun optimal səviyyəsinin təmin edilməsi, o cümlədən əhalinin həssas təbəqələrinin (gənclərin, qadınlara, əlillərin) faydalı əməklə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi.

2.2. Dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılması prosesində maliyyə nəzarətinin səliyyətinin təhlili.

Səmərəli nəzarət sisteminin yaradılması hər bir ölkədə sosial-iktisadi inkişafın təminatının vacib üsürlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada, çox səliyyəvidir ki, Azərbaycanada mükəmməl nəzarət sisteminin yaradılması və mövcud nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması dövlət quruculuğu siyasətində daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqil, demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymasından sonra ölkədə həyata keçirilən radikal iqtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən nazirlik, komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftis qurumlarının ləğv olunması, dövlət orqanlarına onların öz səliyyətlərinə aid olmayan yoxlamalar aparılmasının qadağan edilməsi və bu istiqamətdə ardıcıl şəkildə həyata keçirilən digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara cavab verən nəzarət sisteminin qurulmasına xidmət etmişdir.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» 1998-ci il 29 dekabr tarixli fərmanda isə islahatların nəzərdə tutulmuş 4 əsas istiqamətindən ikisi dövlət xərclərinin idarə edilməsi və nəzarət sisteminin islahatını, başqa sözlə, nəzarətin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Qeyd olunan fərman ölkədə maliyyə nəzarətini bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırmağa, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzini dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə nəzarətinin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad edilməsinə, sahibkarlıq səliyyətinin inkişafına yönəldilməsinə istiqamətləndirdi. [15]

Mövcud nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində qəbul olunan normativ hüquqi aktlar sırasına «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan

Respublikasının Qanunu (16 sentyabr 1994-cü il), «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il), «Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanını (8 iyun 2000-ci il) da aid etmək olar. Bunun da nəticəsində Azərbaycanda beynəlxalq tələblərə cavab verə biləcək nəzarət sistemi əsası qoyulmuşdur. Başqa sözlə, bir tərəfdən, nəzarətçilər orqanlarının sayının azaldıldığı və səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırıldığı halda, digər tərəfdən də sivil nəzarət institutlarına geniş yer verilmiş, onların inkişafına nail olunmuşdur. [20]

Əyani bir misal kimi, göstərmək olar ki, cəmiyyətin demokratikliyinin meyarlarından biri kimi qiymətləndirilən və müstəqil, qərəzsiz nəzarət forması sayılan audit Azərbaycanda beynəlxalq standartlar baxımından artıq bərqərar olmuşdur və iqtisadi həyatda öz mövqeyini durmadan möhkəmləndirir. Eləcə də əsas vəzifəsi dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrasına nəzarəti həyata keçirmək olan və konstitusional əsaslarla kənar dövlət malini vəsaitinə nəzarətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası yaradıldı. Hesablama Palatası Azərbaycanın Ali Audit institutu olaraq dövlət malini vəsaitinə nəzarəti həyata keçirən xüsusi orqandır. Nəzarətin həyata keçirilməsində məqsəd dövlət təmayüllü vəsaitlərinin xərclənməsi, dövlət əmlakının istifadəsi, yaxud özəlləşdirilməsi zamanı səmərəliliyin və dürüstlüyün təmin edilməsi, bu vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasını izləmək, həmçinin ictimai hesabatlılığın, şəffaflığın həyata keçirilməsi, beləliklə də kənarçıxmalın xüsusən də korrupsiyanın qarşısının alınmasıdır.

Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tələbi olaraq Milli Məclis tərəfindən yaradılıb (Maddə 92: Azərbaycan Respublikasının Milli

Məclisi öz iş qaydasını müəyyənləşdirir və Milli Məclisin müvafiq orqanlarını yaradır, o cümlədən öz sədrini və onun müavinlərini seçir, daimi və başqa komissiyalar təşkil edir, Hesablama Palatası yaradır). Malini vəsaitinə şəffaflığının təmin edilməsi, nəzarətin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulması istiqamətində əsaslı işlər

görülsə də, müəy ən problemlər və çatısmamazlıqlar da mövcuddur ki, onları aradan qaldırılması ümumi isin xeyrinə olardı. [1]

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət malı iyyə nəzarəti dövlət malı iyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, eləcə də ölkədə malı iyyə sabilliyi üçün şərait yaradılmasına xidmət etməlidir. Dövlət quruluşunun təşkili xüsusiyyətlərindən asılı

olaraq Hər hansı ölkələrdə özünəməxsus malı iyyə nəzarəti sistemi formalaşır. Beynəlxalq təcrübədə artıq çoxdan dövlət malı iyyə nəzarəti orqanları demokratik cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi və ictimai malı iyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin vacib elementi kimi təsəkkül tapmışdır. Bu baxımdan digər ölkələrdə dövlət malı iyyə nəzarəti sisteminin formalaşması və səliyyətinin öyrənilməsi ölkəmiz üçün böyük maraq kəsb edə bilər.

Xarici ölkələrdə dövlət malı iyyə nəzarəti qanunvericiliklə müəy ən edilən və dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilən nəzarət forması olaraq dövlət valyuta və material resurslarının idarə olunmasında səhv və yanlışları, sui istifadə hallarının, malı iyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasının, dövlət ictimai (o cümlədən malı iyyə) təhlükəsizliyi üçün yaranacaq təhdidlərin aşkar edilməsi və qarşısının alınmasına yönəldilir. Xarici ölkələrin əksəriyyətində dövlət malı iyyə nəzarəti sisteminin təşkili müxtəlif modellərə əsaslanarsa da, onları birləşdirən ümumi cəhət bu sistemin qeyrimərkəzləşdirilməsi və auditin nəzarətin müstəqil bir həlqəsi kimi fərqləndirilərək, inkişaf etdirilməsidir.

Bu günkü gündə inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində dövlət malı iyyə nəzarəti orqanlarının bir çoxu dövlət büdcə nəzarətinin apanılmasında auditin effektivliyini əsas götürürlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə ali nəzarət orqanlarının həyata keçirdiyi yoxlamaların ümumi sayında auditin effektivlik əmsalı 50% təşkil etməkdədir. Bir çox ölkələrdə dövlət malı iyyə nəzarətinin əsas həlqəsi qanunverici orqana tabe olan nəzarət orqanıdır. Bir qayda olaraq Hər hansı ölkələrdə dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinə parlament nəzarətini həyata keçirən xüsusi qurumlar mövcuddur. Məsələn, RF-sı, Belorusiya, Litva, Moldaviya, Albaniya, İsrail,

İndoneziya, Almaniya kimi ölkələrdə bu məqsədlə yaradılan hesablama palataları, Braziliya, Portuqaliya, Uruqvay kimi ölkələrdə isə hesablama tribunalları fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələrdə isə (Avstraliya, Kanada, Danimarka, Hindistan, Misir, Böyük Britaniya, İrlandiya) dövlət mal vəsaitlərinin nəzarətinin funksiyalarını ayn-ayn vəzifəli şəxslər, konkret halda bas auditorlar həyata keçirirlər.

Hesablama-nəzarət orqanlarının dünya təcrübəsində yaradılmasının üç modeli mövcuddur: [15]

1. Parlament modeli (onun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hesablama palatasının formalaşdırılmasında, onun tərkibinin və sədrinin müəyyən edilməsində aparıcı rol parlamentə məxsus olur) ;

2. Qeyri-parlament modeli (qeyri-parlament modelində isə, hesablama palatasının formalaşdırılmasında əsas rol prezidentə və ya hökumətə məxsus olur);

3. Qansıq model (qansıq model yuxarıda qeyd olunanların sintezi şəklində müəyyən olunur) .

Xarici ölkələrin qanunvericilərində hesablama palatalarının vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən olunur: [15]

- Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət etmək (məsələn, İtaliya Hesablama Palatası hökumət aktlarının qanuniliyinin ilkin nəzarətini və dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti həyata keçirir);

- Dövlət qərarları və xərclərinə nəzarət (məsələn, Bolqarıstanda Hesablama Palatası dövlət qərarları və xərcləri üzərində nəzarəti həyata keçirir, mal vəsaitlərinin hesabatlarının aparılma metodikalarını müəyyən edir və onların icrasına monitorinqi həyata keçirir);

- Dövlətin ayn-ayn orqanlarının mal vəsaitlərinin fəaliyyətlərinə nəzarət (məsələn, Avstriyada Hesablama Palatası federasiyanın, torpaqların, icmalın və qanunvericiliklə müəyyən olunan subyektlərin mal vəsaitlərinin fəaliyyətləri üzərində, Polşada ali nəzarət orqanı isə dövlət qurumlarının və onlara təbə olan müəssisə və təşkilatların mal vəsaitlərinin təsərrüfat fəaliyyətləri üzərində nəzarəti həyata keçirirlər).

Dünya ölkələrinin nəzarət-hesablama orqanlarının xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mal i yyə nəzarəti orqanlarının qanunverici və icra hakimiyyəti qurumlarından asılı olmaması;
- Bu qurumların fəaliyyətində dövlət mal i yyə resurslarının məqsədli və effektiv istifadəsinə nəzarətin əsas götürülməsi;
- Eləcə də nəzarət orqanlarının fəaliyyət səmərəliliklərinin və ya effektivliklərinin artırılması.

Nəzarət orqanlarının fəaliyyət effektivliyi kriteriyası apanlan nəzarət tədbirləri vasitəsilə b üdcəyə qaytanlan valyuta vəsaitlərinin həcmi və ya b üdcənin planlaşdırılmasında analitik fəaliyyət nəticəsində qənaət olunan vəsaitlərin həcmi ilə müəyyən olunur. Yaponiyanın təmsalında bunu daha aydın göstərə bilərik. Yaponiyada dövlət mal i yyə nəzarətini həyata keçirən başlıca orqan Hesablama Palatası hesab olunur. Bu orqan Yaponiya konstitusiyasına əsasən hakimiyyətin hər üç (məhkəmə, icraedici, qanunverici) qolundan asılı deyildir. Yaponiya Hesablama Palatasının fəaliyyət effektivliyini 336 700 milyon yena həcmində qiymətləndirmək olar. Keçən ilin məlumatlarına əsasən məhz bu həcmdə dövlət vəsaitləri palatanın apardığı nəzarət tədbirləri nəticəsində dövlət b üdcəsinə qaytandırılmışdır. ABS-da isə 2014-cü ilin məlumatlarına əsasən ali dövlət mal i yyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyət effektivliyini 49,9 milyard dollar səviyyəsində qiymətləndirmək mümkündür. [20]

Əksər ölkələrdə parlament nəzarəti institutlarından başqa hökumət nəzarəti və ya icra hakimiyyəti orqanlarının xətti ilə keçirilən nəzarət, eləcə də dövlət başçısına təbə olan (prezident nəzarəti) mal i yyə nəzarəti orqanları fəaliyyət göstərir. Məsələn ABS-da prezident yanında Administrativ-B üdcə idarəsi, federal nazirlik və idarələrdə nəzarət xidmətləri, Böyük Britaniyada hökumət mal i yyə nəzarətinin mərkəzi orqanı olan nazirlər kabineti yanında ictimai Hesablar Komitəsi, Almaniyada Federal Mal i yyə Orqanı və s. mövcuddur.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xarici ölkələrdə dövlət mal i yyə nəzarəti orqanları bir qayda olaraq, dövlət mal i yyəsinin idarə olunmasında vacib və aktiv rol oynayır. Mövcud olan dövlət mal i yyə nəzarəti orqanlarının əksəriyyəti müstəqildir və onların fəaliyyəti kifayət

qədər məhsuldar və səmərəlidir. Bu baxımdan ölkəmizdə də xarici ölkələrin dövlət məhsulunu nəzarət sistemlərinin səmərəliliyinin müsbət cəhətlərinin tətbiqi nəzarət sisteminin effektivliyinin xeyli dərəcədə artmasına, bütüncü vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə, dövlət əmlakının qorunmasına, bütüncü kəsinin azaldılmasına, bu isə öz növbəsində əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və iqtisadi dirçəlişə gətirib çıxarar.

İqtisadi Təsəvvürlərə Yardım İctimai Birliyinin ekspertləri 2016-cı ilin təsdiq edilmiş dövlət bütüncüsü ilə bağlı zəruri araşdırma və təhlil işləri aparmaqla, rəy hazırlamışlar. Rəydə növbəti ildə bütüncü gəlirlərin və xərclərinin formalaşmasında müşahidə olunan əsas meyillər müəyyənləşdirilmiş, habelə gələcək il həyata keçiriləcək bütüncü siyasətinin iqtisadi proseslərə təsiri qiymətləndirilmişdir. Ekspertlərin təhlilində bir sıra maraqlı detallar diqqətimizi çəkir. [15]

- Təsdiq edilmiş proqnozlara əsasən, gələcək il dövlət bütüncüsündə daxilolmalann yerli gəlirlərin payı çox azdır. Belə ki, daxilolmalann 94,7%-i (yaxud 13799,6 mln.manat) mərkəzləşdirilmiş qəllərin, qalan 5,3%-i (766,3 mln.manat) isə yerli qəllərin hesabına baş tutacaq.

- Dövlət bütüncüsü gəlirlərin formalaşmasında qeyri-neft sahələrindən daxilolmalann xüsusi çəkisində əhəmiyyətli artım olsa da, bu, əsasən bütüncü gəlirlərin ümumi məbləğinin və bütüncünün neft gəlirlərinin mütləq məbləğinin azalması ilə bağlıdır.

- Qeyri-neft qəlləri 2014-cü illə müqayisədə yalnız 8,5% çoxdur. 2016-cı il üzrə dövlət bütüncüsünün gəlirlərin 46,5% qeyri-neft sahələrindən qəllərin təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır ki, bu da 2014-cü ilin faktiki göstəricisi ilə müqayisədə 12,6% bəndi yüksəkdir. Lakin 2016-cı ildə bütüncünün qeyri-neft sahələrindən gəlirlərin mütləq məbləği (6776,0 mln. manat) 2014-cü ildə bu sahələrdən olan faktiki bütüncü daxilolmalann məbləğindən (6243,9 mln. manat) cəmi 532,1 mln. manat (yaxud 8,5%) çoxdur. Bunun müqabilində belə qəllərin ümumi bütüncü qəllərində xüsusi çəkisinin 12,6% bəndi artması, əsasən 2016-cı ildə dövlət bütüncüsü gəlirlərin 2014-cü ilin faktiki qəlləri ilə müqayisədə 3834,0 mln. manat yaxud 20,8% az proqnozlaşdırılması ilə izah olunur.

- Eyni zamanda neft gəlir l ə rinin azalmasının dövl ə t b üdcəsinin qeyri-neft gəlir l ə rinin formala smasına təsiri 2016-cı ilin b üdcə proqnozunda yetərincə nəzərə alınmayıb. Neft gəlir l ə rinin azalması həm dövl ə t sifari slərinin (b üdcə xərcləri vasitəsilə olan), həm də neft şirkətlərinin sifari slərinin kəskin ixtisan ilə nəticələnir ki, bu da belə sifari slərlə i sləyən tə skilatların qəl irlərinə, uyğun olaraq həm də onların dövl ə t b üdcəsinə ödəni slərinə birba sa təsir göstərir. Məsələn, 2016-cı ildə neft şirkətlərinin gəlir l ə rinin (mənfəətinin) kəskin azalması heç sübhəsiz onların sifari slərinin də ixtisanna gətirib çıxaracaq. Bu isə o deməkdir ki, neft şirkətlərinin sifari sləri ilə i sləyən tə skilatların qəl irləri və b üdcə ödəni sləri ciddi azala bilər. Amma, buna baxmayaraq, 2016-cı ilin dövl ə t b üdcəsində HPBS üzrə subpodratçı tə skilatların mənfəət vergisi hesabına daxilolmalann məbləği (175,0 mln.manat) 2014-cü ilin müvafiq faktiki göstəricisindən 38,3 mln. manat (yaxud 28,0%) çox proqnozla sđnılmı sđır. Yaxud ba sqa bir misal: 2016-cı ilin b üdcəsində dövl ə t əsaslı vəsait qoyulu slan üçün nəzərdə tutulan vəsait (3554,8 mln. manat) 2014-cü ilin dövl ə t b üdcəsindən həmin istiqamətə xərclənmi s faktiki (6259,5 mln. manat) vəsaitdən 2704,7 mln. manat azdır. Dövl ə t əsaslı vəsait qoyulu su üzrə sifari slərin əsasən rezident müəssisələr tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, onda dövl ə t sifari slərinin belə kəskin azalması həm rezident müəssisələrin mənfəət vergisi üzrə ödəni slərinin, həm də ƏDV üzrə daxilolmalann azalmasına gətirib çıxarmalıdır. Lakin 2016-cı ilin dövl ə t b üdcəsi layihəsi ilə birgə hökumətin Milli Məclisə təqdim etdiyi nə b üdcə layihəsinə dair izahatda, nə də digər sənədlərdə b üdcə gəlir l ə rinin proqnozla sđnılması zamanı belə təsirlərin nəzərə alınması ilə bağlı hesablamalar və ya ba sqa qeydlər yoxdur.

- 2016-cı ilin dövl ə t b üdcəsində fiziki səxslərin gəlir vergisi üzrə proqnoz 957,0 mln manat məbləğində müəy ən edilib ki, bu da 2014-cü ilin faktiki göstəricisinə nisbətən 23,3 mln manat yaxud 2,4% azdır. Azalma müddətli i slə əlaqədar gəlirlərdən gəlir vergisi, o cümlədən, b üdcə tə skilatlarında i sləyənlərin müddətli i slə əlaqədar əldə edilən qəl irləri üzrə nəzərdə tutulub. Bu da əsasən gəlir vergisi üzrə Vergi Məcəlləsində edilən dəyi sikliklə izah olunur. Amma dövl ə t sifari slərinin azalması, habelə ölkədə iqtisadi fəallığın azalması üzündən i s

yerlərinin gözlənilən ixtisarlannın fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə b üdcəyə ödənişlərinin məbləğinə mümkün təsirləri nəzərə alınmayıb.

- Dövlət b üdcəsi gəlirlərinin 83,1%-i 4 mənbə hesabına təmin olunur:

B üdcə gəlirlərinin 41,2%-i Dövlət Neft Fondunun, 22,9 %-i ƏDV-nin, 12,4 %-i hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisinin və 6,6%-i fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə daxilolmalann payına düşür. [10]

2.3. Dövlət malı iyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanın sosial-igtisadi quruluşunda və

igtisadiyyatın idarə edilməsi metodlarında bas verən köklü dəyişikliklər malı iyyə-təsər rüfat səaliyyətinin idarə edilməsinin mühim aləti olan malı iyyə nəzarətin əsaslı olaraq yeniləsməsini zəruri etmişdi. Bunun da nəticəsi olaraq bir tərəfdən mövcud nəzarət orqanları ləğv edilmiş, digər tərəfdən isə bazar igtisadiyyatı tələblərini özündə ehtiva edən yeni qurumlar yaradılmışdır.

Bu orqanlara misal olaraq parlament yanında Hesablama Palatasını, Auditorlar Palatasını, müstəqil auditor şirkətlərini və sairəni göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, respublika üçün əvvəllər analoqu olmayan, prinsipial olaraq yeni orqandır. Bu orqanın hüquqi statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasından irəli gəlir (92-ci maddə) və 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qanunverçilik təsəbbüsü ilə 2001-ci ildə «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılma istiqamətində mühim dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. [1]

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası qanunverçiliklə müəyən edilmiş hüquqi səlahiyyətlərinə görə Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət bütçə-malı iyyə nəzarəti orqanıdır. Palata təşkilati və funksional müstəqilliyə malikdir. Mahiyyət etibarı ilə Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası demokratik orqan olaraq, öz fəaliyyətini qanunçuluq, sərbəstlik, obyektivlik, kollegiallıq, askarlıq və ədalətlik prinsipləri əsasında qurur, fəaliyyəti barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə hesabat təqdim edir və qanunverçiliklə müəyən edilmiş vəzifə və funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası dövlət bütçəsinin təsdiq edilməsinə və icrasına, dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsait

lərin dövlət b üdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət b üdcəsindən vəsaitlər ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının dövlət b üdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasının səliyyəti üçün əsasını təşkil edir. Bu məqsədlə hər il Hesablama Palatası dövlət b üdcəsinə, dövlət b üdcəsinin icrasına dair hesabat və müvafiq qanun layihəsinə rəy verir, qanunla müəyyən edilmiş dövlət b üdcəsindən mal iyyətləşmələrin apanmasını təhlil edir. O, həmçinin dövlət b üdcə vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olmasının və istifadəsinin təsdiq olunmuş göstəricilərə uyğunluğunu təhlil edir. [15]

Hesablama Palatası dövlət mülkiyyəti və valyuta vəsaitləri üzərində nəzarət apanır. Nəzarət Hər hansı hüquqi şəxsləri, o cümlədən dövlət b üdcədən kənar fondlarını, Azərbaycan Respublikası Milli Bankını, yerli idarəetmə orqanlarını, kommərsiya banklarını, sığorta firmalarını və başqa kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarını əhatə edir. Hesablama Palatasının səliyyəti üçün hüquqi əsaslarını Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları və Palatanın daxili nizamnaməsi təşkil edir.

Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi dövlət mal iyyəti b üdcə nəzarətinin əsas

istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: [17]

- dövlət b üdcəsinin və b üdcədən kənar dövlət fondları (təşkilatlarının) b üdcələrinin layihələrinə dair rəy verilməsi;
- dövlət b üdcəsinin və b üdcədən kənar dövlət fondları (təşkilatlarının) b üdcələrinin gəlir və xərc mədələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi;
- dövlət b üdcəsindən mal iyyətləşmələrin təsdiq olunmuş dövlət b üdcəsində müəyyən edildiyi kimi apanmasının təhlil edilməsi, askar edilmiş kənarlaşmaların

aradan qaldınması, habelə bütövlükdə b üdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflər hazırlanması;

- dövlət b üdcəsinin icrası barədə illik hesabatə və müvafiq qanun layihələrinə dair rəy verilməsi;

- dövlət əmlakının idarə edilməsindən, onun barəsində sərəncam verilməsindən və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət b üdcəsinə daxil olmasına nəzarət;

- ekspert-analitik fəaliyyət;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun daimi komissiyalarının tapsınğı ilə dövlət b üdcəsi və b üdcədənkənar dövlət fondları (təşkilatları) ilə bağlı qanun layihələrinin, Milli Məclisdə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin maliyyə ekspertizası;

- maliyyə-b üdcə ekspertizası ilə bağlı auditin keçirilməsi;

- aparılmış nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquqpozuntulan barədə aidiyyəti orqanlara məlumatların verilməsi;

- digər nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərilməsi.

Hesablama Palatası maliyyə-b üdcə nəzarətini audit vasitəsilə, milli audit standartları əsasında həyata keçirir. Palatanın apardığı nəzarət tədbirlərində əsas diqqət, dövlət b üdcəsi və b üdcədənkənar dövlət fondlarının qəbulu üzrə dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində, həmçinin, iri dövlət vergi ödəyicilərində qəbulun qanunvericiliyin tələblərinə uyğun formalaşdırılması və icrası vəziyyətinin aradınmasına, qəbulun toplanılması ilə məşğul olan orqanlarda vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına daxili nəzarətin təşkilinin qiymətləndirilməsinə, xərcləri üzrə isə dövlət b üdcəsi və b üdcədənkənar dövlət fondlarının xərclərinin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və təyinatı üzrə səmərəli istifadəsi, investisiya, sosial infrastruktur, o cümlədən, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət xərcləri üzrə Dövlət proqramlarının icra vəziyyəti və s. kimi məsələlərin təhlilinə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təqdim edilən layihələrə daha dolğun rəy və təkliflərin hazırlanmasına, müvafiq

orqanların tərtib etdikləri məqsədli proqramların əsaslılığının qiymətləndirilməsinə, Palatanın məlumat bazasının daha da zənginləşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi dövlət bütdcəsinin və bütdcədənkənar dövlət fondlarının (təşkilatlarının) layihələrinə dair rəy verilməsi, dövlət bütdcəsinin və bütdcədənkənar dövlət fondlarının (təşkilatlarının) bütdcələrinin icrasına nəzarət Hesablama Palatasının səliyyəti üçün əsasını təşkil edir. Cari ilin dövlət bütdcəsi haqqında Hesablama Palatasının rəyində dövlət bütdcəsinin əsas parametrlərini sərtləndirən makroiqtisadi şəraitin öyrənilməsinə, bütdcə layihəsində nəzərdə tutulan gəlir və xərclərin həcmnin mövcud iqtisadi potensiala və prioritet vəzifələrin icrasına uyğunluğunun təhlilinə, ayn-ayn dövlət proqramları, habelə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası ilə müəyyən olunmuş məqsədlər və vəzifələr nəzərə alınmaqla dövlət bütdcəsi xərclərinin və gəlirlərinin strukturunun, eləcə də bütdcə kəsirinin maliyyə təminatının mənbələrinin təhlilinə böyük diqqət yetirilmiş, həyata keçirilən maliyyə-bütdcə nəzarəti tədbirlərinin nəticələri nəzərə alınmaqla müəyyən təklif və tövsiyələr verilmişdir. [15]

Palatanın rəyində 2016-cı il üzrə dövlət bütdcəsinin gəlirlərinin daha çox ehtiyatlı yanaşma əsasında proqnozlaşdırılması mövcud iqtisadi reallıqlar şəraitində düzgün yanaşma kimi qiymətləndirilmişdir. Həmçinin rəydə ölkənin ortamüddət iqtisadi və sosial inkişaf proqnozuna uyğun olaraq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün 2016-cı ildə bütdcə-vergi siyasətində gəlirlər üzrə bütdcə daxilolmalarında qeyri-neft sektoru üzrə vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisinin artımına nail olunması, qeyri-neft kəsirinin tədricən azaldılması, vergi daxilolmalarının yığım əmsalının artırılması, vergi inzibatiçiliyinin təkmilləşdirilməsi, müxtəlif vergi növləri üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi istiqamətində işlərin davam etdirilməsi, dövlət torpaqlarının icarəyə verilməsindən əldə olunan qəbulatların bütdcəyə daxilolma əmsalının artırılması, vergi borclarının azaldılması üzrə zəruri tədbirlərin görülməsi, dövlət rüsumu haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və sair istiqamətlər müsbət dəyərləndirilmişdir. Rəydə həmçinin dövlət bütdcəsi xərclərinin sosial-iqtisadi inkişafın ortamüddət prioritetləri üzrə bütdcə siyasətinin əsas məqsədlərinə yönəldilməsi, o cümlədən

qeyri-neft sektorunun inkisafı üçün mal i yyə təminatının artırılması, xərclərin investisiya və sosial yönümlülüyünə üstünlük verilməklə, sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi və sosial öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, b üdcə xərclərinin son nəticəyə əsaslanan məqsədli proqramlar əsasında tərtibi isinin davam etdirilməsi, xərclərin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi məqsədmüvafiq hesab edilmişdir. [20]

Hesablama Palatasının b üdcələrin icrası haqqında rəyi hazırlanarkən daha çox xərcləmələr bölməsinə münasibətini bildirməsi və yoxlamalar zamanı ortaya çıxan pozuntuların səbəblərini geniş şəkildə izah etməsi, bununla yanaşı pozuntulara sərait yaradan şərtlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə zəif bəndləri müəyyənləndirməsi və təkliflərlə çıxış etməsi də zəruridir. Hesablama Palatasının dövlət mal iyyəsinin idarə edilməsindəki rolu sadəcə xərcləmələrin yeri və həcmünün müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşmamalı, həmçinin xərcləmələrin ehtiyaclılıq dərəcəsini və onun səmərəliliyinin də aydınlaşdırmasını əhatə etməlidir.

Dövlət b üdcəsinin layihəsinə dair rəy verilməsi qaydalan Hesablama Palatası tərəfindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təsdiq olunmaq üçün təqdim edilmiş b üdcədənkənar dövlət fondlarının b üdcələrinin layihələrinə rəy verilməsi qaydalanna da şamil olunur. Dövlət b üdcəsinin icrası barədə illik hesabatlar və müvafiq qanun layihələri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən baxılmaq və rəy verilmək üçün Hesablama Palatasına göndərilir. Dövlət b üdcəsi və b üdcədənkənar dövlət fondları ilə bağlı qanun layihələrinin, Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin layihələrinin mal iyyə ekspertizasının keçirilməsi də ali nəzarət orqanı olan Hesablama Palatasına tapsınla bilər.

Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi dövlət mal iyyə-b üdcə nəzarəti ilə əlaqədar məlumatları, hesabatları və sənədləri dövlət orqanlarından, Azərbaycan Respublikası Milli Bankından, müvəkkil banklardan və digər kredit təşkilatlarından və Hər hansı hüquqi şəxslərdən almaq hüququ vardır. Həmin təşkilatlar və onların

vəzifəli şəxsləri Hesablama Palatasının üzvlərinin sorgusuna əsasən zəruri olan məlumatları təqdim etməlidirlər. Hesablama Palatası tərəfindən mal i yyə-b üdcə ekspertizası təsdiq edilmiş proqram əsasında həyata keçirilir. Mal i yyə-b üdcə ekspertizasının proqramı Hesablama Palatasının auditorları tərəfindən tərtib edilir və Hesablama Palatasının iclasında baxılaraq təsdiq olunur. Hesablama Palatası tərəfindən apanılan nəzarət tədbirlərinin proqramı aşağıdakıların əhatə edir: [20]

1. Nəzarət tədbirinin keçirilməsinin əsası;
2. Keçirilən tədbirin məqsədi və predmeti;
3. Yoxlanılan qurumların siyahısı;
4. Yoxlama qrupunun tərkibi;
5. Nəzarət tədbirinin başlanması və başa çatdırılması müddətləri;
6. Nəzarət tədbiri ilə əhatə olunan dövr;
7. Rəylərin və hesabatların Hesablama Palatasının iclasına təqdim edilməsinin müddətləri.

Dövlət b üdcəsinin və b üdcədənəkar dövlət fondlarının gəlirlərinin və xərclərinin mal i yyə-b üdcə ekspertizası çərçivəsində təhlili müvafiq mal i yyə və mühasibat sənədləri, habelə digər məlumatlar əsasında keçirilir. Mal i yyə-b üdcə ekspertizasının keçirilməsi barədə sorguda göstərildikdə, habelə dövlət b üdcəsinin və b üdcədənəkar dövlət fondlarının qərarlarını və xərclərini təhlil edərkən, mal i yyə-b üdcə qanunvericiliyinin pozulması hallarının və digər hüquq pozuntularının mövcudluğu barədə qənaətə gəldikdə Hesablama Palatası müəssisə və təşkilatlarda audit (nəzarət tədbirləri) apara bilər. Hesablama Palatası tərəfindən mal i yyə-b üdcə ekspertizası çərçivəsində keçirilən nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri, habelə müqavilələr əsasında müstəqil auditorlar və ayn-ayn mütəxəssislər cəlb oluna bilərlər.

Mal i yyə-b üdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin keçirilməsi nəzarət obyektini olan qurumlarda mühasibat uçotu hesabatlarının, ödəniş-hesablaşma və ilkin uçot sənədlərinin Hesablama Palatasının funksiyalarına və fəaliyyət dairəsinə aid edilən məsələlər baxımından yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Mal i yyə-b üdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirləri keçirilən qurumların

rəhbərləri Hesablama Palatasının nümayəndələrinə zəruri olan sənədləri təqdim etməli, yoxlamaların keçirilməsi üçün şərait yaratmalıdırlar. Mal i yyə-b üdcə ekspertizası ilə bağlı keçirilən nəzarət tədbirlərinin nəticələri aktlar, hesabatlar və rəylər formasında rəsmiləşdirilir. Keçirilən nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə aid sənədlərdə əsasən aşağıdakılar göstərməlidir: [15]

- Nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinin əsası, məqsədi, predmeti və yoxlanılan qurumun adı;
- Öyrənilmiş sənədlərin siyahısı;
- Tərtib edilmiş aktların siyahısı;
- Alınması barədə müraciət edilmiş və təqdim edilməsindən imtina edilmiş sənədlərin siyahısı, yoxlamanın keçirilməsinə maneçilik törədilməsi halları və onların bas verməsində təqsirkar olan vəzifəli şəxslər;
- Yoxlanılan qurumun fəaliyyətində aşkar edilmiş mal i yyə-b üdcə qanunvericiliyinin pozulması halları, dövlət b üdcəsinə və ya b üdcədən kənar dövlət fondlarının b üdcələrinə, habelə dövlət əmlakına dəymiş zərərin məbləği;
- Müvafiq qanunvericiliyin pozulmasına yol vermiş vəzifəli şəxslər.

Nəzarət tədbirlərinin nəticələri üzrə rəy həmin tədbirlərin keçirilməsində iştirak edən auditorlar tərəfindən imzalanır və Hesablama Palatasına təqdim edilir. Hesablama Palatasının keçirdiyi nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə Hesablama Palatasının iclasında rəyin və hesabatın təqdim edilməsindən sonra 10 iş günü müddətində baxılır və müvafiq qərarlar qəbul edilir. Mal i yyə-b üdcə ekspertizası ilə

bağlı nəzarət tədbirlərinin nəticələri aidiyyəti üzrə nəzarət tədbiri keçirilmiş müvafiq qurumlara rəhbərliyinə də çatdırılır. Hesablama Palatası dövlət əmlakının idarə edilməsindən, onun barəsində sərəncam verilməsindən və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin (ödənislərin) dövlət b üdcəsinə qanunvericiliklə, müqavilələrdə müəyyən edilmiş müddətlərdə daxil olmasının təmin edilməsinə nəzarəti də həyata keçirir.

Respublikada dövlət mal i yyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Mal i yyə Nazirliyinin

səaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Mal i yyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmış Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin, Dövlət Mal i yyə Nəzarəti Xidmətinin, Dövlət Borcunun idarə Edilməsi Agentliyinin, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinin də böyük rolu vardır. Qeyd olunan nəzarət strukturlarının yaradılmasında əsas məqsəd ildən-ilə artan dövlət bütəcəsi vəsaitlərinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət mal i yyə, əyar, sığorta fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təskili və apanılması sahələrində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə uyğun təskilinin təmin edilməsidir. [10]

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət bütəcəsinin kassa icrasını həyata keçirən

və həmin mal i yyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, bütəcə xərcləri üzrə dövlətin adından bütəcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus mal i yyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır. Agentliyin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: bütəcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə qabaqcadan dövlət (bütəcə) öhdəlikləri götürür və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditör borclarının ödənişini həyata keçirir; dövlət bütəcəsinin icrasını yerinə yetirməklə bütəcə gəlirlərinin bütəcəyə daxil olmasını və xərclərinin vahid bütəcə təsnifatına uyğun olaraq ünvanlı istifadəsini təmin edir; dövlət xəzinədarlığının inkisafını, vahid xəzinə hesabının idarə edilməsini və bu hesabdən vəsaitin silinməsinə sərəncam verilməsini təmin edir və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Mal i yyə Nazirliyinin Dövlət Mal i yyə Nəzarəti Xidməti dövlət bütəcəsinin, o cümlədən məqsədli bütəcə fondlarının və bütəcə təşkilatlarının bütəcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət mal i yyə nəzarətini həyata keçirən bir qurumdur. Dövlət Mal i yyə Nəzarəti Xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: [10]

- dövlət b üdcəsinin, o cümlədən məqsədli b üdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə b üdcə təşkilatlarının b üdcədənkənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət mal iyyə nəzarətini həyata keçirir;
- dövlət zamanəti ilə alınmış və dövlət b üdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət mal iyyə nəzarətini həyata keçirir;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət mal iyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi isinə metodiki rəhbərlik edir, bu sahədə mövcud olan nöqsanlar və neqativ halları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması məqsədilə mütəmadi tədbirlər həyata keçirir;
- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Dövlət Mal iyyə Nəzarəti Xidməti müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir: [20]

- Dövlət b üdcəsinin, o cümlədən məqsədli b üdcə fondlarının vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət mal iyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirmək;
- b üdcə təşkilatlarının b üdcədənkənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət mal iyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirmək;
- dövlət b üdcəsinin rayon və səhərlər üzrə yerli gəlir və xərclərinin tərtibi və icrası üzrə rayon və səhər mal iyyə idarələrinin (səbələrini) işlərini və həmin rayon və səhərlərin ərazilərində fəaliyyət göstərən b üdcə təşkilatlarının b üdcə və b üdcədənkənar vəsaitlər üzrə gəlir və xərc sənədlərinin icralarını təftis etmək;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə qərarlarına və hüquq-mühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən təftis və yoxlamalar aparmaq;
- həyata keçirilən nəzarət tədbirləri nəticəsində tərkibində cinayət əlamətləri olan mal iyyə pozuntulan əşya olunduğu halarda yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Mal iyyə Nazirliyinə təqdim etmək.

Azərbaycan Respublikası Mal i yyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi isə qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət borcunun həyata keçirilməsini təmin edən, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını (sərbəst qalığı) və dövlət bütəcəsinin Təminat Fondunun vəsaitlərini idarəetməyə verən və ya idarə edən, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını həyata keçirən, dövlət borcunun, dövlət zəmanətlərinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına olan borcunun reyestrini aparmaq üçün yaradılmışdır. Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyinin əsas vəzifələri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur: [20]

- hər il növbəti bütəcə ili üzrə dövlət bütəcəsinin və icmal bütəcənin layihələri və sonrakı üç il üçün icmal bütəcənin göstəriciləri hazırlanarkən Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici borclanmasının (il ərzində götürülə biləcək dövlət borcunun, o cümlədən dövlət istiqrazlarının emissiyası hesabına cəlb ediləcək vəsaitlərin məbləği) və bütəcə ili ərzində veriləcək dövlət zəmanətləri üzrə məbləğin yuxarı həddinə dair təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Mal i yyə Nazirliyinə təqdim etmək;
- dövlət borcu üzrə əsas məbləğin və faizlərin ödəniməsi üzrə xərclərin müvafiq ilin dövlət bütəcəsi haqqında qanunda nəzərdə tutulması üçün təkliflər vermək;
- borc öhdəliklərinin şərtlərini və mal i yyə bazandan mal i yyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi imkanlarını qiymətləndirmək;
- müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası, tədavülü və ödəniməsi şərtləri və onların çapı ilə bağlı xərclər barədə təkliflər vermək və onun həyata keçirilməsini təmin etmək;
- dövlət borcunun idarə olunması məqsədilə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş tədbirləri görmək;
- dövlət borcuna və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borca xidmət göstərilməsini və dövlət borcunun vaxtında qaytarılmasını təmin edən tədbirləri görmək;
- dövlət borcunun və ya dövlət zəmanəti üzrə alınmış borcun təyinatı üzrə məqsədyönlü və səmərəli istifadəsinə nəzarət etmək;

- borc öhdəliyi ilə əlaqədar yaranmış problemlərin aradan qaldırılması barədə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək;
- müvafiq dövlət orqanları ilə birlikdə qiymətli kağızlar bazasının inkisafı üçün təkliflərin hazırlanmasında iştirak etmək;
- dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabında olan vəsait qalığını (sərbəst qalığı) və

Təminat Fondunun vəsaitini müəyyən edilmiş qaydada idarə etmək və ya valyuta vəsaitlərinin idarə edilməsində geniş təcrübəyə malik olan yüksək reytingli qurumlara idarəyə vermək;

- dövlət qiymətli kağızlar bazasının inkisaf etdirilməsi, valyuta və fiskal siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək və bu siyasətin həyata keçirilməsində iştirak etmək və s.

Fəsil III. Azərbaycanı dövlət bütəcəsinin proqnozlaşdırılmasına mal iyyə nəzarətin effektivliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Azərbaycanı dövlət mal iyyə nəzarətin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və effektivliyinin artırılması.

Respublikamızda dərin sosial-igtisadi dəyişikliklərin gətirdiyi, bütəcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi, azad və sosialyönümlü vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olduğu indiki şəraitdə mal iyyə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti ikiqat artır. Bu mənada heç də təsadüfi deyildir ki, dövlət mal iyyə nəzarəti sisteminin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və onun effektivliyinin artırılması dövlət quruculuğunun əsas istiqamətindən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqil, demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymasından sonra ölkədə həyata keçirilən radikal igtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xəzinədarlıq sisteminin yaradılması, nazirlik, komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftis qurumlarının ləğv olunması, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə aid olmayan yoxlamalar apanmasının qadagan edilməsi və bu istiqamətdə ardıcıl şəkildə həyata keçirilən digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara cavab verən mal iyyə nəzarəti sisteminin qurulmasını zərurətə çevirdi.

Bazar igtisadiyyatı şəraitində mal iyyə nəzarətin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və sairəni nəzərdə tutur. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, respublikada auditin təşkili və apanması sahəsində əsaslı işlər apanmasına və bir sıra problemlərin həll olunmasına ehtiyac vardır.

Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi də göstərir ki, burada icra olunan hər hansı layihələr auditor nəzarətindən keçməklə həyata vəsiqə alır. Bir qayda olaraq qeyd olunan ölkələrdə icrası nəzərdə tutulan dövlət

proqramlan üzrə layihələrdə bu məqsədlə ayrılmış vəsaitin 1-2 faizi nəzarət tədbirlərinin icra olunmasına sərf olunur. [15]

Respublikamızın idarə və müəssisələrində icra olunan təsər rüfat əməliyyatlarının qanunvericilik tələblərinə uyğun olmasını, onlann səffaflığını və dəqiqliyini təmin edən müstəqil nəzarət forması olan auditin geniş tətbiq olunması vacib sərtdir. Ümumiyyətlə bunu normal hal hesab etmək olmaz ki, Azərbaycan Respublikasının «Audit xidmətinin təskili» haqqında qanununda belə respublikada fəaliyyət göstərən sirkət və birliklərin illik auditor yoxlamasından keçməsinə dair qayda müəy ən olunmamışdır. Həmin qanunda daxili auditin təskili prinsipləri və onun muh im müəssisədaxili iqtisadi nəzarət forması olduğu müəy ən olunmamışdır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətr ə ninin əsaslı səkildə genişlənməsi və iqtisadi islahatlann həyata keçirildiyi sərəitdə iqtisadi nəzarətin və bu əsasda audit nəzarətnin hərtərəfli inkisafi və genişlənməsi çox vacib amildir. Mal i yyə nəzarətnin gələcək inkisafi, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövl ətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Mal i yyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövl ətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir. «Mal i yyə nəzarəti haqqında» qanun layihəsinin, “Səffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarsı mübarizə üzrə Milli Strategiya” və digər normativ hüquqi sənədlərin hazırlanması və qəbul olunması onu göstərir ki, Azərbaycan dövl əti tərəfindən ölkədə mal i yyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın hazırlanmasına və mal i yyə səffaflığının təmin olunmasına böyük əhəmiyyət verilir.

Qeyd edək ki, bu sahədə yüksək təcrübəyə malik olan Avropa ölkələrinin təcrübəsi öyrənilərək, qanunvericilik aktlannın tətbiqi prinsipləri, islənməsi mexanizimləri müəy ən edilmişdir. Həmçinin qanun layihələrində bütövlükdə Avropa ölkələrinin təcrübəsinin tətbiqinin mümkünsüz olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan reallıqları da nəzərə alınmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mal i yyə səaliyyətinin qanuniliyini, səmərəliliyini və məqsədemüvafiqliyini təmin

etmək məqsədilə ölkədə mal i yyə nəzarəti sahəsində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və dövlət quruculuğu çərçivəsində dəyişikliklər apanılmışdır. Bir tərəfdən mövcud nəzarət orqanları ləğv edilmiş, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatı tələblərini özündə ehtiva edən yeni qurumlar və fəaliyyət sahələri təsəkkül tapmış, dövlət mal i yyə nəzarəti gücləndirilmişdir. Bu orqanlara misal olaraq parlament yanında Hesablama Palatasını, Auditorlar Palatasını, müstəqil auditor şirkətlərini və sairəni göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası dövlət bütəcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasınının səliyyətirinin əsasını təşkil edir. Hesablama Palatası dövlət mülkiyyəti və valyuta vəsaitləri üzərində nəzarət apanır. Nəzarət Hər hansı hüquqi şəxsləri, o cümlədən dövlət bütəcədənənar fondlarını, Azərbaycan Respublikası Milli Bankını, yerli idarəetmə orqanlarını, kommərsiya banklarını, sığorta firmalarını və başqa kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarını əhatə edir. [20]

Respublikada son dövrlərdə dövlət mal i yyə nəzarəti orqanlarının strukturunun və fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə də böyük əhəmiyyət verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Mal i yyə Nazirliyinin səliyyətirinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Mal i yyə Nazirliyinin tərkibində bir sıra yeni nəzarət strukturları, məsələn, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Mal i yyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Borcunun ədarə Edilməsi Agentliyi, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti və s. yaradılmışdır. [15]

Qeyd olunan nəzarət strukturlarının yaradılmasında əsas məqsəd ildən-ildən artan dövlət bütəcəsi vəsaitlərinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət mal i yyə, əyar, sığorta fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkili və apanılması sahələrində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə uyğun təşkilinin təmin edilməsidir.

Fikrimizcə, çox sahəli bir sistemi özündə ehtiva edən mal i yyə nəzarətinin ayn-ayn istiqamətlərini təkmilləşdirməkdən öncə ölkəmizdə mal i yyə nəzarəti üzrə

vahid konsepsiya işlənilib hazırlanmalı və bu konsepsiyada mal iyyə nəzarətinin nəticəliliyinin, səffaflığının və askarlığının, obyektivliyinin və sərəstəliliyinin, müstəqilliyinin və təsirliliyinin, iqtisadi inkisafa və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətləri, mal iyyə nəzarətinin hüdudları, forma və metodları, nəzarət qurumlarının hüquqi statusu, mal iyyə nəzarəti orqanları ilə digər dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, mal iyyə nəzarəti sahəsində maraqların toqquşmasının qarşısının alınması, habelə nəzarət qurumlarının səaliyyətinin iqtisadi mexanizmləri müəyyən edilməlidir.

Fikrimizcə, mal iyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən digər tədbirlərin görülməsi də məqsədə uyğun olardı: [15]

- 1) Mal iyyə nəzarətinin effektivlik meyarlarının hazırlanması və tətbiqi;
- 2) Mal iyyə nəzarətində daha geniş əhatəliliyi təmin etmək məqsədilə mütərəqqi seçmə prosedurlarından istifadə edilməsi;
- 3) Mal iyyə nəzarətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təsirliliyinin təmin olunması;
- 4) Nəticəyə istiqamətləndirilmiş b üdcələşdirmə və səmərəlilik auditinin genişləndirilməsi;
- 5) Mal iyyə nəzarəti orqanlarının Koordinasiya Surasının yaradılması;
- 6) Nəzarət orqanlarının hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi;
- 7) Mal iyyə nəzarətində informasiya texnologiyalarının tətbiqi və elektron nəzarət ("e-nəzarət") sisteminin yaradılması;
- 8) Müstəqil (kənar) auditorların dövlət b üdcəsi mal iyyə nəzarətinə cəlb olunması;
- 9) Mal iyyə nəzarəti statistikasının təşkili;
- 10) Nəzarət orqanlarının səaliyyətinin əlaqələndirilməsi və sinxronlaşdırılması;
- 11) Peşə fəaliyyəti standartlarının və peşə etikası məəcəlləsinin praktikada tətbiqinə dair metodik tövsiyələrin hazırlanması üzrə işlərin təşkili və onlara riayət olunmasının təmin edilməsi;
- 12) Dövlət orqanlarında daxili nəzarət səaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;
- 13) Kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi;

14) Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi.

Beləliklə, respublikamızda mal iyyə nəzarətinin tətqiqi göstərir ki, mal iyyə nəzarəti sist erinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təskili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. İqtisadi islahatlann yeni mərhələsinə qədəm qoymus Azərbaycanda dövlət mal iyyə nəzarətinin beynəlxalq tələblər səviyyəsində qurulması nəticə etibarilə dövlətin mal iyyə siyasətinin müvəfəqiyyətlə reallaşdırılmasına, mal iyyə vəsaitlərinin vaxtında dövlət fondlarına daxil olmasına, habelə dövlət vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadəyə gətirəcək, bu işə öz növbəsində sosial və iqtisadi dirçəlişə imkan verəcəkdir.

3.2. Dövlət b üdcəsinin proqnozlaşdırılmasının və sənətinin səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqaməti.

Respublikamızda dərin sosial-iktisadi dəyişikliklərin gətirdiyi, b üdcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi, azad və sosialyönümlü vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olduğu indiki sərəitdə maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti ikiqat artır.

Maliyyə nəzarəti dedikdə, ölkənin sosial-iktisadi inkişafı məqsədilə istər müəssisələrin, istərsə də dövlətin və bələdiyyələrin valyuta fondlarının təşkili, bölüsdürülməsi və məqsədyönlü istifadə edilməsi üzərində nəzarət bası düşülür. Başqa sözlə ifadə etsək, maliyyə nəzarəti –Hər hansı iktisadi subyektlər: dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir. [15] Onun məqsədi dövlətin iktisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrüfatının Hər hansı sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləşdirməkdir. Əslində, Hər hansı bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir.

Bazar iktisadiyyatı sərəitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. Maliyyə nəzarəti bir tərəfdən maliyyə idarə edilməsinin həlledici hissəsi, digər tərəfdən maliyyə sisteminin idarə olunmasının effektivliyinin vacib şərti kimi çıxış edir. Maliyyə nəzarəti Hər hansı iktisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malik olur. Ona görə də maliyyə nəzarətinin bu iktisadi proseslər üzərindəki fəaliyyətini bütöv halda öyrənmək çox çətindir və maliyyə nəzarətini daha aydın bası düşmək üçün təsniflədirmə aparılır. Maliyyə nəzarəti əsasən iki formada aparılır: [20]

- Dövlət sektorunda maliyyə nəzarəti;
- Qeyri-dövlət sektorlarında maliyyə nəzarəti.

Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etməklə dövlətin maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsinin məqsədə uyğunluğundan kənarlaşmalarda vaxtında müəyyən olunması və nöqsanların aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Bu nəzarət forması Hər hansı səviyyələrdə b

üdcələrin, b üdcədənənar fondlann tərtibi, bağlanması, icrası prosesinə, müəssisə, idarə və təşkilatlann, banklann və digər qurumlann fəaliyyətinə mal i yyə nəzarətini həyata keçirir.

İqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorlanna dövlət mal i yyə nəzarəti onlann vergi və digər məcburi tədiyyələrinin və valyuta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində, həmin təşkilatlara ayrılmış b üdcə yardımlannın, kreditlərin məqsədyönlü istifadəsində qanunçuluğa riayət olunmasında, habelə hesabat işlərinin apanmasında dövlət ət qaydalanna əməl edilməsində ifadə olunur. Dövlət ət mal i yyə nəzarəti vasitəsilə planlaşdırılmış Hər hansı vəsaitlərin vaxtında dövlət fondlanna daxil olunmasına və bu vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadəyə nəzarət həyata keçirilir.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı bu gün Azərbaycanada mal i yyə nəzarəti sahəsində bir sıra problemlər və çatışmamazlıqlar da mövcuddur ki, onlann aradan qaldırılması ümumi işin xeyrinə olardı. Müasir şəraitdə mal i yyə nəzarəti sferasında mövcud olan əsas problemlərdən biri mal i yyə nəzarəti üzrə vahid qanunvericilik aktının və ya vahid konsepsiyannın olmamasıdır.

Respublikada “Mal i yyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbulu mal i yyə nəzarətinin nəticəliliyini, şəffaflığını və ədalətliyini, obyektivliyini və səriştəliyini, müstəqilliyini və təsirliliyini, iqtisadi inkisafa və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətlərini, mal i yyə nəzarətinin hüdudlan, forma və metodlan, nəzarət qurumlannın hüquqi statusu, mal i yyə nəzarəti orqanlan ilə digər dövlət idarəetmə orqanlannın əlaqələrinin təkmilləşdirilməsini, mal i yyə nəzarəti sahəsində maraqlann toqquşmasının qarşısının alınmasını, habelə nəzarət qurumlannın fəaliyyətlərini iqtisadi mexanizmlərini müəyyənləşdirəcəkdir. [15]

Mal i yyə nəzarəti sisteminin effektiv səliyyətinin əsas problemlərindən biri də mal i yyə-b üdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə adekvat tədbirlərin kifayət qədər yox olmasıdır. Müasir şəraitdə nəzarət-mal i yyə mexanizminin təşkilinin ən vacib problemləridən digəri isə müstəqil audit institutu ilə dövlət mal

i yyə nəzarəti arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması və onun beynəlxalq təcrübəyə əsasən təşkilinin təmin edilməsidir.

Mal i yyə nəzarəti sahəsində mövcud olan problem və çatışmamazlıqların sırasına həmçinin mal i yyə nəzarəti orqanları üçün qanunvericiliklə təsdiqlənmiş nəzarətin apanmasının vahid norma, standart və qaydalannın hazırlanmamasını, nəzarət orqanları üçün kadr hazırlığının qənaətbəxs olmamasını və sairəni aid etmək olar.

Respublikamızda mal i yyə nəzarətinin tədqiqi göstərir ki, mal i yyə nəzarəti sist erinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə ilk növbədə mal i yyə nəzarətinin müasir formalannın təşkili və fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, nəzarət sist erinin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması təmin edilməlidir. Eyni zamanda ölkədə mal i yyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılması, mal i yyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, mal i yyə nəzarətinin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad edilməsinə, sahibkarlıq səliyyətinin inkisafına yönəldilməsinə də xüsusi fikir verilməlidir.

Mal i yyə nəzarətinin gələcək inkisafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Mal i yyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir.

Qeyd etdiyimiz təşkilati-struktur məsələlərin vaxtında həllindən, nəzarətin hüquqi və təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsindən, elmi tədqiqatların nəticələrinin uğurlu tətbiqindən dövlət mal i yyə nəzarətinin vahid və effektiv sist erinin qurulması və fəaliyyəti, eləcə də bütövlükdə dövlətin uğurlu iqtisadi siyasəti bilavasitə asılıdır.

Respublikamızda dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin getdiyi, büdcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi, azad

və sosialyönümlü vətəndas cəmiyyətinin bərqərar olduğu indiki sərəitdə mal i yyə nəzarətnin rolu və əhəmiyyəti ikiqat artır.

Mal i yyə nəzarəti dedikdə, ölkənin sosial-igtisadi inkisafı məqsədilə istər müəssisələrin, istərsə də dövl ətin və bələdiyyələrin valyuta fondlarının təskili, bölüsdürülməsi və məqsədyönlü istifadə edilməsi üzərində nəzarət basa düşülür. Ba sqa sözlə ifadə etsək, məliyyə nəzarəti –Hər hansı igtisadi subyektlər: dövl ət, müəssisə və təşkilatlann mal i yyə fəaliyyəti üzərində qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir. Onun məqsədi dövl ətin igtisadi siyasətinin ugurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsər rüfatının Hər hansı sahələrində mal i yyə ehtiyatlarının formalasması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləsdirməkdir. Əslində, Hər hansı bunlar mal i yyənin ümumi vəzifələridir.

Bazar igtisadiyyatı sərəitində mal i yyənin rolu son dərəcə artdığından mal i yyə nəzarətnin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. Mal i yyə nəzarəti bir tərəfdən mal i yyə idarə edilməsinin həlledici hissəsi, digər tərəfdən mal i yyə sist erinin idarə olunmasının effektivliyinin vacib sərti kimi çıxıs edir. Mal i yyə nəzarəti Hər hansı igtisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malik olur. Ona görə də mal i yyə nəzarətnin bu igtisadi proseslər üzərindəki fəaliyyətini bütöv halda öyrənmək çox çətindir və mal i yyə nəzarətini daha aydın basa düsmək üçün təsniflədirmə apanlır. Mal i yyə nəzarəti əsasən iki formada apanlır:

- Dövl ət sektorunda mal i yyə nəzarəti;
- Qeyri-dövl ət sektorlarında mal i yyə nəzarəti.

Dövl ət mal i yyə nəzarəti mal i yyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etməklə dövl ətin mal i yyə ehtiyatlarının idarə edilməsinin məqsədə uyğunlugundan kənarlaşmalann vaxtında müəy ən olunması və nöqsanların aradan qaldınmasına istiqamətlənir. Bu nəzarət forması Hər hansı səviyyələrdə b üdcələrin, b üdcədənkənar fondlann tərtibi, bağlanması, icrası prosesinə, müəssisə, idarə və təşkilatlann, banklann və digər qurumlann fəaliyyətinə mal i yyə nəzarətini həyata keçirir.

İqtisadiyyatın qeyri-dövl ət sektorlarına dövl ət mal i yyə nəzarəti onlann vergi və

digər məcburi tədiyyələrinin və valyuta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində, həmin təşkilatlara ayrılmış b üdcə yardımlarının, kreditlərin məqsədyönlü istifadəsində qanunçuluğa riayət olunmasında, habelə hesabat işlərinin apanılmasında dövlət qaydalanna əməl edilməsində ifadə olunur. Dövlət malı iyyə nəzarəti vasitəsilə planlaşdırılmış Hər hansı vəsaitlərin vaxtında dövlət fondlarına daxil olunmasına və bu vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadəyə nəzarət həyata keçirilir.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı bu gün Azərbaycanada malı iyyə nəzarəti sahəsində bir sıra problemlər və çatışmamazlıqlar da mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması ümumi işin xeyrinə olardı. Müasir şəraitdə malı iyyə nəzarəti sferasında mövcud olan əsas problemlərdən biri malı iyyə nəzarəti üzrə vahid qanunvericilik aktının və ya vahid konsepsiyanın olmamasıdır.

Respublikada “Malı iyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbulu malı iyyə nəzarətinin

nəticəliliyini, şəffaflığını və aşkarlığını, obyektivliyini və səriştəliliyini, müstəqilliyini və təsirliliyini, iqtisadi inkisafə və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətlərini, malı iyyə nəzarətinin hüdudları, forma və metodları, nəzarət qurumlarının hüquqi statusu, malı iyyə nəzarəti orqanları ilə digər dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsini, malı iyyə nəzarəti sahəsində maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasını, habelə nəzarət qurumlarının fəaliyyətlərinin iqtisadi mexanizmlərini müəyyən edəcəkdir.

Malı iyyə nəzarəti sisteminin effektiv səliyyətinin əsas problemlərindən biri də

malı iyyə-b üdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə adekvat tədbirlərin kifayət qədər yəm saq olmasıdır. Müasir şəraitdə nəzarət-malı iyyə mexanizminin təşkilinin ən vacib problemləridən digəri isə müstəqil audit institutu ilə dövlət malı iyyə nəzarəti arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması və onun beynəlxalq təcrübəyə əsasən təşkilinin təmin edilməsidir.

Malı iyyə nəzarəti sahəsində mövcud olan problem və çatışmamazlıqların sırasına həmçinin malı iyyə nəzarəti orqanları üçün qanunvericiliklə təsdiqlənmiş nəzarətin apanılmasının vahid norma, standart və qaydalannın hazırlanmamasını,

nəzarət orqanları üçün kadr hazırlığının qənaətbəx s olmamasını və sairəni aid etməklər.

Respublikamızda mal i yyə nəzarətin tədqiqi göstərir ki, mal i yyə nəzarəti sist erinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə ilk növbədə mal i yyə nəzarətin müasir formalannın təşkili və fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, nəzarət sist erinin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması təmin edilməlidir. Eyni zamanda ölkədə mal i yyə nəzarətin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılması, mal i yyə nəzarətin ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, mal i yyə nəzarətin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad edilməsinə, sahibkarlıq səliyyətinin inkişafına yönəldilməsinə də xüsusi fikir verilməlidir.

Mal i yyə nəzarətin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Mal i yyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir.

Qeyd etdiyimiz təşkilati-struktur məsələlərin vaxtında həllindən, nəzarətin hüquqi və təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsindən, elmi tədqiqatların nəticələrinin uğurlu tətbiqindən dövlət mal i yyə nəzarətin vahid və effektiv sist erinin qurulması və fəaliyyəti, eləcə də bütövlükdə dövlətin uğurlu iqtisadi siyasəti bilavasitə asılıdır.

N Ə T İ C Ə

Azərbaycan Respublikasının b üdcə sistemi mal i yyə sist erinin muhim tərkib hissəsi olaraq müvafiq hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsas mal i yyə təminatıdır. B üdcə sisteminə daxil olan Hər hansı b üdcə həlqələri qar sılıqlı əlaqə halında fəaliyyət göstərir və Hər hansı b üdcələrin məcmusu ölkənin b üdcə sistemini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının b üdcə sistemi bir sıra muhim prinsiplər əsasında qurulmuşdur və ölkəmizdə b üdcə sistemində vahid təsnifat mövcuddur və b üdcənin Hər hansı xərcləri və qəbulatmaları bu təsnifata uyğun həyata keçirilir.

Bu siyasətin son məxsulu kimi dövlət b üdcəsi, onun gəlir və xərcləri həm sosial iqtisadi maraqların da sıyıcılan olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə b üdcə xərclərinin səmərəli idarələnməsi Hər hansı dövrlərdə ən vacib problemlərdən biri hesab edilir. Məlum olduğu kimi dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi b üdcə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və ayn-ayn sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələndirilməsi üçün aynalan vəsaitlərin real tələbata uyğun olmaması ilə bağlıdır.

Dövlət b üdcəsinin qəbulatmaları və xərcləri arasında tarazlığın (balanslaşdırılmasının) təmin edilməsi istiqamətində aparılan cəhdlər hazırda ən muhim problemlərdəndir. Son illərdə b üdcə kəsinin azaldılması üçün götürülən iqtisadi tədbirlər əldə edilmisdir. Ona görə də xərclərin idarələnməsi bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət b üdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə uyğun həyata keçirilməlidir.

Hazırkı şəraitdə 2015-ci ilin b üdcə haqqında qanununa nəzər yetirsək görərik ki, Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il b üdcəsi kəsirlə yerinə yetirilməmişdir ki, bu da son illərdə respublikamızın b üdcəsində müşahidə edilən ən böyük kəsirdir. Düşünürəm ki, ötən il b üdcə kəsinin artmasına daxili amillərlə yanaşı xarici amillər, xüsusilə də Hər hansı dünyanı bürümüş maliyyə böhranı

səbəb olmu s dur. Bu cür xo sagəlməz hallan aradan qaldırmaq və ya onlann ba s verməsinə ümumiyyətlə yol açmamaq, ölkədə iqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq, iqtisadiyyatın geridə qalmı s sahələrini dirçəltmək, dövl ətin qar sısında duran vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək və bu kimi digər muh im iqtisadi məsələlərin həllinə nail olmaq üçün dövl ət b üdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı balansı gözləmək və onlann idarə edilməsini təkmillə sdirmək zəruridir. Dövl ət b üdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı proporsionallığı həmi sə diqqət mərkəzində saxlamaq və bu sahədə inki saf etmi s xarici ölkələrin təcrübəsindən geni s istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

Dövl ət mal i yyə nəzarəti mal i yyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etməklə dövl ətin mal i yyə ehtiyatlarının idarə edilməsinin məqsədəuyğunluğundan kənarla smalann vaxtında müəy ən olunması və nöqsanlann aradan qaldınlmasına

istiqlamətlənir. Bu nəzarət forması Hər hansı səviyyələrdə b üdcələrin, b üdcədənkənar

fondlann tərtibi, bağlanması, icrası prosesinə, müəssisə, idarə və tə skilatların, bankların və digər qurumların fəaliyyətinə mal i yyə nəzarətini həyata keçirir.

Dövl ət mal i yyə nəzarəti vasitəsilə planlasdınlmı s Hər hansı vəsai lərin vaxtında

dövl ət fondlarına daxil olunmasına və bu vəsai lərdən məqsədyönlü istifadəyə nəzarət həyata keçirilir.

Mal i yyə nəzarətini həyata keçirən dövl ət orqanlan a sagıdakılardır: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Prezidentin İcra Aparatının Dövl ət Nəzarəti sərbəsi, Azərbaycan Respublikası Mal i yyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövl ət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı və s.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, "Hesablama Palatası haqqında" 1999-cu il 2 iyul tarixli Qanununa müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir. Onun əsas funksiyası dövl ət b üdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Mal i yyə nəzarətnin həyata keçirilməsi sahəsində Mal i yyə Nazirliyi çox mühüm rolə malikdir. Belə ki, bu orqan tərəfindən mal i yyə siyasəti işlənilir, hazırlanır, habelə onun həyata keçirilməsinə nəzarət edilir. Mal i yyə Nazirliyinin hər hansı struktur bölmələri bu və ya digər formada mal i yyə münasibətlərinə: dövlət bütəcəsinin tərtibi prosesinə, bütəcə vəsaitinin daxil olması və xərclənməsinə, bütəcədən kənar fondların vəsaitlərinin hərəkətinə, valyuta əməliyyatlarının və dövlət investisiyalarının istifadəsinə nəzarəti həyata keçirir. Nazirlik bütəcə vəsaitinin qeyri-qanuni xərclənməsini, yaxud vəsaitin təyinatı üzrə istifadə edilmədiyini aşkar etdikdə, dövlət bütəcəsindən mal i yyələsədmə məhdudlaşdırılmaqla yanaşı, cərimə tətbiq edilməklə vəsait geri alınmaqla.

Respublikada “Mal i yyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbulu mal i yyə nəzarətnin nəticəliliyini, şəffaflığını və aşkarlığını, obyektivliyini və səriştəliliyini, müstəqilliyini və təsirliliyini, iqtisadi inkişaf və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətlərini, mal i yyə nəzarətnin hədudları, forma və metodları, nəzarət qurumlarının hüquqi statusu, mal i yyə nəzarəti orqanları ilə digər dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsini, mal i yyə nəzarəti sahəsində maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasını, habelə nəzarət qurumlarının fəaliyyətlərinin iqtisadi mexanizmlərini müəyyən edəcəkdir.

Mal i yyə nəzarəti sisteminin effektiv səliyyətinin əsas problemlərindən biri də mal i yyə-bütəcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə adekvat tədbirlərin kifayət qədər yumşaq olmasıdır. Təsədüfi deyildir ki, məhz bunları nəzərə alaraq Hesablama Palatasının sədri V.Gülməmmədov mal i yyə-bütəcə qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı inzibati tədbirlərin gücləndirilməsini zəruri hesab edir.

Müasir şəraitdə nəzarət-mal i yyə mexanizminin təkmilinin ən vacib problemlərindən digəri isə müstəqil audit institutu ilə dövlət mal i yyə nəzarəti arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması və onun beynəlxalq təcrübəyə əsasən təkmilinin təmin edilməsidir.

Mal i yyə nəzarəti sahəsində mövcud olan problem və çatışmamazlıqların sırasına həmçinin mal i yyə nəzarəti orqanları üçün qanunvericiliklə təsdiqlənmiş nəzarətin apanılması vahid norma, standart və qaydalara hazırlanmamasını,

nəzarət orqanları üçün kadr hazırlığının qənaətbəx s olmamasını və sairəni aid etməklər.

Respublikamızda mal iyyə nəzarətinin tədqiqi göstərir ki, mal iyyə nəzarəti sist erinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təskili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə ilk növbədə mal iyyə nəzarətinin müasir formalannın təskili və fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, nəzarət sist erinin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması təmin edilməlidir.

Eyni zamanda ölkədə mal iyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılması, mal iyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzinin dövlət bütüdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, mal iyyə nəzarətinin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad edilməsinə, sahibkarlıq səliyyətinin inkişafına yönəldilməsinə də xüsusi fikir verilməlidir.

Mal iyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Mal iyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Respublikada mal iyyə nəzarəti sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər genişlənməkdədir. Respublikada mal iyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyəcək qanunvericilik aktına ehtiyacı nəzərə alaraq Mal iyyə Nazirliyi tərəfindən "Mal iyyə nəzarəti haqqında" qanun layihəsi hazırlanılmışdır ki, onun da yaxın dövrlərdə Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim olunması gözlənilir.

Qeyd olunan qanun ölkədə mal iyyə şəffaflığının təmin olunması, dövlət vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarətin genişləndirilməsi ilə yanaşı mal iyyə nəzarətinin tətbiqinin vahid hüquqi və metodoloji əsaslarını, habelə dövlət mal iyyə nəzarəti orqanlarının vahid sistemini və onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edəcəkdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H I S I

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2000
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
4. “B üdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2002.
5. “2015-ci il dövlət b üdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. “Azərbaycan Rəqəmlərdə”, Bakı 2010
8. Azərbaycan Respublikasının sosial-iktisadi inkişafının statistik göstəriciləri. Bakı 2010-cu il
9. Azərbaycan Respublikasının 2009-2015-ci illər Dövlət B üdcəsinin icrası haqqında hesabatlar.
10. Bədəlov S. S., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. B üdcə sistemi. Dərslik, Bakı 2003.
11. Sadıqov M.M, Məmmədov S.M. “Mal iyyə” dərslik. Gəncə 2010.
12. Məmmədov F.Ə, Kəlbəyev Y.A. “Vergilər və vergitutma” dərslik. Bakı 2010.
13. “Mal iyyə bazarları terminləri” izahlı lüğət. Bakı 2010.
14. Abbasov S.A. “Mal iyyə menecmenti: təskili və təkmilləşdirilməsi problemləri” monoqrafiya. Bakı 2009.
15. Buravkina N.D. “Mal iyyə nəzarətinin əsasları” dərslik tərcümə. Bakı 2009.
16. Həsənov B.N. “Azərbaycanda dövlət mal iyyəsinin formalaşması və səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri” dissertasiya işi. Bakı 2008.
17. Qurbanova T.T. “Azərbaycanda mal iyyə siyasətinin iktisadi inkişafı təsirinin nəzəri aspektləri” tədqiqat işi. Bakı 2007.
18. Novruzov N, Hüseynov X. “Mal iyyə” dərslik. Bakı 2007.

19. Vəliyev Z.T. “Dövlət büdcəsi” məlumat sorğu kitabı. Bakı 2006.
20. Zeynalov Z.Z, Hüseynov A.M. “Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri” dərslik. Bakı 2006.
21. maliyye.gov.az
22. stat.gov.az
23. taxes.gov.az
24. sai.gov.az
25. cbar.az
26. economy.gov.az
27. vergijurnali.az

Р Е З Ю М Е

Одним из инструментов в реализации экономической и социальной политики государства, которая является частью финансовой системы и бюджетной системы. Бюджетная система, финансовая система, является важной частью университета и основной финансовой поддержке местных органов власти играют роль исполнительных функций. Бюджетная система, финансовые отношения между его различными цепями, чтобы определить функции государства, государство должно развиваться экономически и социально. Бюджетная система, экономическая и политическая организация государства устанавливается с. Государственный бюджет и бюджеты местных органов власти на основе взаимоотношений и финансовых отношений и реализуется.

Азербайджанская Республика получила свою независимость и новую экономическую систему, рыночную экономику после экономических реформ, проводимых в сфере экономики, а также бюджет основного финансового плана государства была разработана.

Когда речь идет о государственном бюджете было бы невозможно говорить о тенденциях расхода, экономической мощи государства находит свое отражение в ее бюджете. доходы бюджета, но в то же время, как идеальный баланс между расходами доходов от государства, считается столь мощным. прогнозирование бюджета, финансовый контроль за наиболее важных вопросов для каждого государства.

S U M M A R Y

One of the tools in the implementation of economic and social policy of the state, which is part of the financial system and budget system. The budget system, financial system, an important part of the university and the main financial support of local authorities play the role of executive functions. The budget system, financial relations between its various chains to determine the functions of the state, the state is to develop economically and socially. The budget system, the state's economic and political organization is set up with. The state budget and the budgets of local authorities based on mutual relations and financial relations and is being implemented.

The Republic of Azerbaijan gained its independence, and a new economic system, a market economy after the economic reforms carried out in the spheres of economy, as well as the budget of the state's main financial plan was developed.

When talking about the state budget and its sources, it would be impossible to talk about spending trends. The state's economic strength is reflected in its budget. Budget revenues, but at the same time how perfect balance between revenue expenditure of the state is considered a so powerful. Budget forecasting, financial control over the most important issues for each state.

Magistrant Əliyev Tamerlan Rafail oğlunun
“Dövlət b üdcəsinin proqnozla sdirilməsində mal i yyə nəzarətinin rolu və
onun təkmillə sdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda dissertasiya i sinə
R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində vasitələrdən biri mal i yyə sist erinin tərkib hissəsi olan b üdcə sistemidir. B üdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının mal i yyə sist erinin mühim tərkib hissəsi olaraq ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının icra olunmasının əsas mal i yyə təminatı rolunu oynayır. B üdcə sist erinin qurulması, onun ayn-ayn həlqələri arasında mal i yyə münasibət əninin müəyən edilməsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinə, dövlətin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etməsinə xidmət edir. B üdcə sistemi dövlətin iqtisadi, siyasi təskili ilə müəyən edilir. Dövlət b üdcəsi və yerli hakimiyyət orqanlarının b üdcələri qarşılıqlı əlaqələr və müəyən mal i yyə münasibətləri əsasında tərtib və icra edilir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən və yeni iqtisadi sistemə, bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra iqtisadiyyatda islahatlar aparılmış, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində olduğu kimi dövlətin əsas mal i yyə planı olan dövlət b üdcəsi yenidən işlənilib hazırlanmışdır.

Dövlət b üdcəsi haqqında danışıqların əsas mənbələri, xərclərinin istiqamətləri haqqında danışıqların əsas mənbələri, dövlətin iqtisadi gücü onun b üdcəsində əks olunur. B üdcənin qərarlılıqları, eyni zamanda gəlirlərlə xərclər arasındakı balans nə qədər mükəmməl olsa dövlət bir o qədər qüdrətli hesab olunur. B üdcənin proqnozlaşdırılması, onun üzərində mal i yyə nəzarəti hər bir dövlət üçün ən mühim məsələlərdəndir. Azərbaycan gənc bir ölkə olduğundan yuxarıda qeyd etdiyim sahələrdə daim təkmilləşməyə ehtiyac duyur buna görə də hesab edirəm ki, dissertasiya i sinin mövzusu dövrümüz üçün aktual məsələdir və yaxın gələcəkdə də respublikamızda ən aktual iqtisadi məsələlərdən biri olaraq qalacaqdır.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının dövlət b üdcə vəsaitlərinin rəşional istifadəsinin təmin edilməsi, o cümlədən dövlət b üdcəsinin gəlirlə

ərinin proqnozla sınılmasının müasir sist erinin və dövlət b üdcəsindən xərclərin həyata keçirilməsinə mal iyyə nəzarətin təmin edilməsidir.

Tədqiqatın predmeti rolunda b üdcənin proqnozla sınılması aləti kimi xəzinədarlıq sist erinin təkmillə sdirilməsi ilə əlaqədar bazar iqtisadiyyatının subyektləri arasında mal iyyə-b üdcə münasibətrənin məcmusu çıxış edir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Dövlət b üdcəsinin proqnozla sınılması və təhlili istiqamətlərini tədqiq edərək dissertasiya i simdə i sıqlandırmaqdan ibarət olmu sduur. Tədqiqatın əsas vəzifələri istiqamətində dissertasiya mövzusunun adı müəy ənlə sdirildikdən sonra müxtəlif istiqamətlər üzrə ardıcıl islər görülmü s, Elmi-Tədqiqat və Elmi-Pedaqoji Təcrübə dövründə, Referatların i slənilməsi və s. istiqamətdə lazımi təcrübəyə yiyələnmi s, bir müddət ərzində sırf magistr dissertasiyasının tam tədqiqatının apanılması və yazılması istiqamətində ardıcıl olaraq vacib i slər görmü s, Azərbaycan Respublikası Mal iyyə Nazirliyindən lazımi hesabat və məlumatlan, Azərbaycan Respublikasının illik dövlət b üdcəsi haqqında qanunlan və b üdcə sistemine aid olan digər müvafiq normativ hüquqi aktlar və bu mövzuya aid digər əlavələri əldə etmi səm. Belə ki, dissertasiya i simdə tədqiqat vəzifələri kimi a sagıdakılan nəzərdə tutmu sam:

-müasir iqtisadi sərəitdə nəzarət mexanizminin və onun vacib tərkib hissəsi olan mal iyyə nəzarətinin formalasması prinsipləri, sərtləri və rolunun nəzəri-metodoloji məsələlərinin elmi arasdınılması və bu istiqamətdə təklif və tövsiyyələr hazırlamaq;

-müasir sərəitdə dövlət mal iyyə nəzarəti sist erinin səaliyyətinin qiymətləndirilməsini aparmaq və son dövrlərdə bas verən meyllərin analitik təhlilini vermək;

-mal iyyə nəzarətinin əsasən də dövlət b üdcəsinin proqnozla sınılmasına nəzarəti sist erinin qabaqcıl dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı əsasında təkmilləsdirilməsi və effektivliyinin artırılması istiqamətində elmi təkliflər və tövsiyyələr hazırlamaq.

Tədqiqatın informasiya bazası və i slənilməsi baxımından tədqiqat və internet resursları ətrafında səmərəli iş metodologiyası istiqamətində işlər görülmüş, mövzuya dair iqtisadi elmin klassiklərinin, xarici və Azərbaycan alimlərinin işlərindən, xarici ölkələrin təcrübəsindən, Azərbaycan Respublikasının illik dövlət büdcəsinin icrası haqqında qanunlardan, büdcə sistemə aid olan müvafiq normativ hüquqi aktlardan, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin müvafiq hesabatlarından və ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan digər vacib vəsaitlərə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- dövlət büdcəsi proqnozlaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilmişdir;
- büdcə proqnozlaşdırılmasına nəzarət proseduru təhlil olunmuşdur.
- büdcəyə ödənişlərin düzgün və vaxtında daxil olmasının, büdcə səffaflığının təmin edilməsi;
- həmçinin dövlət vəsaitlərinin daha elastik maneə edilməsini təmin edilməsi
- proqnozlardan istifadə olunması və onun büdcə layihələrinə tətbiq edilməsi qaydaları öyrənilmişdir.
- 2011-2015 illər üzrə büdcə proqnozlaşdırılması layihələri təhlil olunmuşdur.
- büdcə proqnozlaşdırılması zamanı büdcə və maliyyə nəzarətinin rolu aydınlaşdırılmışdır.
- Dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılmasına maliyyə nəzarəti apanılmasına və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktiki nəticələri dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılması və büdcə layihələrinin tərtib olunmasında tədqiqat xarakterli məlumat toplanılmasında, dövlət maliyyə nəzarəti mexanizminin büdcə prosesinə tətbiq olunmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya isinin strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil və nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarət olaraq 97 səhifə həcmində yerinə yetirilmişdir.

İlk fəsil dövlət bütəcəsinin sosial-iktisadi mahiyyətinə və bütəcə proqnozlaşdırılmasının nəzəri aspektlərinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə göz önünə çıxarılan əsas tədqiqat hədəfləri dövlət bütəcəsinin məzmununa elmi-nəzəri baxışların tədqiqi və bütəcə proqnozlaşdırılması və ümumi dövlət maliyyə nəzarəti haqqında nəzəri-metodoloji bazanın öyrənilməsindən bəhs olunmuşdur.

II fəsildə Azərbaycan Respublikasında bütəcə proqnozlaşdırılmasının mövcud durumu və onun təhlilindən danışılmışdır. Belə ki, bu fəsildə isə bütəcə proqnozlaşdırılmasına maliyyə nəzarəti orqanları, onların vəzifə funksiyaları, bütəcə proqnozlaşdırılması və ona nəzarətin mövcud durumunun qiymətləndirilməsinə mühüm önəm verilmişdir.

Son fəsildə Azərbaycanda bütəcə proqnozlaşdırılmasına maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və effektivliyinin artırılması yolları nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin yekununda Nəticə və təkliflər verilmiş, istifadə olunmuş ədəbiyyatlar göstərilmişdir.